

ΔΙΑΣ

Το όνομα του Διός¹ δηλώνει ένα θεό που σχετίζεται άμεσα με τον ουρανό και τα καιρικά φαινόμενα. Σ' όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, λατρευόταν πάνω ή κοντά στις κορυφές βουνών, λόφων και υψωμάτων και σε ακροπόλεις πόλεων. Συχνά, έφερε την προσωινία του όρους, πάνω στο οποίο λατρευόταν (π.χ. Ολύμπιος, Αθώς, Τομάριος, Υμήτιος, Κιθαρώνιος, Λύκαιος, Ατταβύριος, Ιδαίος κ.λπ.) ή έφερε λατρευτικά επίθετα όπως Ακραίος, Επάκριος, Λοφείτης, Ακρολοφείτης, Κορυφαίος, ενδεικτικά της θέσης των ιερών του, πάνω ή κοντά σε υψώματα. Από τη θέση αυτή θεωρείτο ότι έλεγχε τα καιρικά φαινόμενα, τη βροχή, το χιόνι, τον κεραυνό ή την αιθρία και, κατά συνέπεια, τη γονιμότητα της γης². Ως *ύέτιος-όμβριος*³, *νότιος, άφριος* και *ικμαίος* βοηθούσε στο να καρποφορήσει η γη, ενώ, ταυτόχρονα, μπορούσε να προκαλέσει την ξηρασία ή να τη σταματήσει ως *άφέσιος*. Αρχικά, ήταν ο θεός της φωτεινής ημέρας, στη συνέχεια, όμως, εξελίχθηκε σταδιακά σε έναν πολύμορφο

θεό, που συνδέθηκε αργότερα με την ιδέα του ενοθεϊσμού-μονοθεϊσμού, που μαρτυρείται για την ελληνική θρησκεία⁴.

Το σύμβολό του είναι ο αετός. Παριστάνεται, συνήθως, με κεραυνό και σκήπτρο και είναι στενά συνδεδεμένος με τη θυσία ταύρου, που συμβολίζει την υπερνίκηση του ισχυρού από τον ισχυρότερο⁵. Είναι ο θεός, που υπάρχει, όπου υπάρχει τάξη όντας, ταυτόχρονα, ο εγγυητής αυτής της τάξης.

Στην Άνω Μακεδονία λατρευόταν, κυρίως, με την προσωινία Ύψιστος αλλά και ως Μειλίχιος, Κτήσιος και Ελευθέριος. Ενδείξεις υπάρχουν και για τη λατρεία του ρωμαϊκού Juppiter Optimus Maximus.

Η παρουσία του δαφνοστεφούς Διός σε νομίσματα γενικής κυκλοφορίας στην Άνω Μακεδονία (**αρ. κατ. 1**) και βορειότερα ως και την Πελαγονία, περιοχές που ανήκαν στην Τέταρτη Μεριίδα με πρωτεύουσα την πόλη Πελαγονία⁶, δίνει μια ασφαλώς

1. Για τη λατρεία του Διός: A.B. Cook, Zeus. A study in ancient religion, I. Zeus god of the bright sky (New York 1964), ο ίδιος, Zeus. A study in ancient religion, II. Zeus god of the dark sky (Thunder and lightning) (New York 1965), RE X, A (1972), 253-376, λ. Zeus (Teil I: Epiklesen), RE Suppl. XV (1978), 993-1481, λ. Zeus (Teil II) (H. von Schwabl [=H. von Schwabl, Zeus (München 1978): στο εξής συντομογραφημένο]. Βλ. επίσης H. von Hulsen, Zeus, Vater der Götter und Menschen (Mainz 1967), H.W. Parke, The oracles of Zeus (London 1967), H. Lloyd-Jones, The justice of Zeus (Berkeley 1971), LIMC VIII (1997), 310-374, λ. Zeus (M. Tiverios). Για τη λατρεία του στο τμήμα της Μακεδονίας βορείως και εκτός των σημερινών ελληνικών ορίων: Düll 1977, 98 κ.ε., στη Μακεδονία πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση: Voutiras 2006, στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία: Χρυσοστόμου 1996.
2. Voutiras 2006, 333-334 με βιβλιογραφία.
3. M.K. Langdon, A sanctuary of Zeus on Mount Hymettos, Hesperia, Suppl. XVI (Princeton 1976), 79 κ.ε.
4. Simon 1996, 23.
5. Burkert 1993, 275.
6. Ορισμένοι μελετητές την ταυτίζουν με επιφύλαξη με την Ηράκλεια Λυγκηστική. Σχετικά βλ. Schumacher 1996, 42. Πρόκειται, πιθανώς, για πόλη εντός της ομώνυμης περιοχής. Για τη διάκριση Ηράκλειας και Πελαγονίας βλ. F. Papazoglou, «Héraclée et Pélagonie», ŽivaAnt 3 (1953), 308-345, Papazoglou 1988, 283-289, Σβέρκος 2000, 46.

χρονολογημένη μαρτυρία στους χρόνους 158-148 π.Χ. της λατρείας του Διός, η οποία έχει τις καταβολές της σε πρωιμότερες περιόδους⁷. Τα σύμβολα του οπισθοτύπου των νομισμάτων αυτών, ρόπαλο και στεφάνι βελανιδιάς, που αποτελεί ένα από τα παλαιότερα σύμβολα του θεού, είναι κοινά και για τις τρεις μερίδες Πρώτη, Δεύτερη, Τέταρτη. Ο συγκεκριμένος τύπος φέρει την επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΤΕΤΑΡΤΗΣ. Μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα (168 π.Χ.) και τη διαίρεση της Μακεδονίας στις τέσσερις μερίδες⁸, οι Μακεδόνες έκοβαν αργυρά και χάλκινα νομίσματα από το 158 έως το 148 π.Χ., οπότε η Μακεδονία γίνεται ρωμαϊκή επαρχία. Η Τέταρτη Μεριίδα έκοβε μόνο χάλκινα νομίσματα.

Πέραν του ότι ο Δίας αποτελούσε για τους Μακεδόνες μια πατροπαράδοτη λατρεία, ίσως, η επιλογή αυτής της θεότητας για τις κοπές της Τέταρτης Μεριίδας σχετίζεται με την αυτονομία, που είχε η περιοχή τη συγκεκριμένη περίοδο και τη λατρεία του θεού ως Ελευθερίου. Η επιλογή του ροπάλου, συμβόλου του Ηρακλή, προγονικού ήρωα και θεού των Μακεδόνων, για τον οπισθότυπο —παρόλο, που δεν είναι απαραίτητο να συσχετίζονται εμπροσθότυπος και οπισθότυπος— ενισχύει την παρουσία του Δία, αφού ο ήρωας συνδέεται άμεσα με αυτόν με γονική σχέση, όπως άλλωστε και η Αθηνά και οι Διόσκουροι στον νομισματικό τύπο **αρ. κατ. 115**, επίσης, Τέταρτης Μεριίδας. Αυτή είναι μια πρώτη ανάγνωση των δεδομένων. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για συνδυασμό προγονικών λατρειών των Μακεδόνων με τη νέα λατρεία του Διός Ελευθερίου ως μια προσπάθεια συνύπαρξης για πολιτικούς λόγους.

Ιερό και βεβαιωμένη λατρεία Διός έχει αποκα-

λυφθεί στον ελληνιστικό οικισμό των Πετρών Εορδαίας (**αρ. κατ. 2**). Το ιερό, που βρέθηκε στα νότια της συμβατικά καλούμενης «Συνοικίας της Κρήνης», διέθετε τρεις χώρους και έναν μνημειακό τετράγωνο βωμό. Φαίνεται ότι πρόκειται για ένα από τα πιο σημαντικά, ίσως και το σημαντικότερο ιερό της αρχαίας πόλης. Ένα συγκρότημα κατασκευών με εργαστήρια, μύλους και αποθηκευτικούς χώρους συνδεόταν μ' αυτό. Ο χώρος, όπου εντοπίστηκε το ιερό του Διός, πιθανότατα, ταυτίζεται με το τμήμα της πόλης, στο οποίο βρίσκονταν τα δημόσια ιερά. Τα πρώτα ανασκαφικά πορίσματα έχουν παρουσιαστεί κατά καιρούς, ωστόσο, το ιερό και τα κινητά του ευρήματα παραμένουν, στο σύνολό τους, αδημοσίευτα. Ενδεικτικά, μπορούν να αναφερθούν ένα θυμιατήριο με παράσταση Έρωτα και Ψυχής (**αρ. κατ. 4**) και ένα ηλιακό ωρολόγιο⁹ (**αρ. κατ. 5**). Στην επιγραφή που οδήγησε στην ταύτιση του χώρου (**αρ. κατ. 3**) αναφέρεται ο βωμός του Διός και το όνομα του θεού σε δοτική πτώση χωρίς τη συνοδεία λατρευτικού επιθέτου. Η ανασκαφέας Π. Αδάμ-Βελένη¹⁰ υποθέτει ότι ο Δίας αυτός των Πετρών, μάλλον, θα είχε τις ιδιότητες του Διός Υψίστου ή του Διός Μειλιχίου. Με βάση τις μαρτυρίες που διαθέτουμε, μέχρι στιγμής, δεν είναι δυνατό να καταλήξουμε για το αν πρόκειται για μια τοπική λατρεία, για έναν Δία που διέθετε ένα λατρευτικό επίθετο, το οποίο, όμως, δεν μαρτυρείται. Από πρώτη άποψη πρόκειται για μια λατρεία Διός από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά, πιθανότατα, γενικού χαρακτήρα στον χώρο της Άνω Μακεδονίας.

Τέλος, μια χαμένη σήμερα επιγραφή από τον Άγιο Αχίλλειο στις Πρέσπες (**αρ. κατ. 284**) —τμήμα που, κατά την αρχαιότητα, ανήκε στη Λυγκηστίδα— με την αναφορά *Δί Κυρίω Δημητρίω* χρονο-

7. Τα σύμβολα του Διός και, κυρίως, ο αετός απαντώνται στη μακεδονική νομισματοκοπία από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. κ.ε. Σχετικά βλ. Gaebler 1935, 164 αρ. 13, 166 αρ. 25-26, πίν. XXIX αρ. 16, XXX αρ. 1, 7, 17, 161 αρ. 1-2, 169 αρ. 4, 6, 190 αρ. 3. Την κεφαλή του θεού συναντούμε στα αργυρά τετράδραχμα του Φιλίππου Β' ως μέσο πολιτική επιβολής: G. Le Rider, Monnayage et finances de Philippe II. Un état de la question, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 23 (Athènes 1996), 22, S. Ritter, Bildkontakte. Götter und Heroen in der Bildsprache griechischer Münzen des 4. Jahrhunderts v. Chr. (Berlin 2002), 134 κ.ε. Για τον σχολιασμό βλ. Voutiras 2006, 339-340.

8. Livius, 45,29,5-10. Για το θέμα βλ. ενδεικτικά Head 1911, 238, Grose 1926, 84. Επίσης βλ. Schumacher 1996, 41-42 και υποσ. 16 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

9. Ένα ηλιακό ωρολόγιο του 4^{ου} αι. π.Χ. προέρχεται από τη Θράκη: ΕΘΑ, αρ. Ε397, πίν. 83.

10. Αδάμ-Βελένη 1998α, 21.

λογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. Η επιγραφή ήταν χαραγμένη στον κορμό μαρμάρινης ορθογώνιας στήλης με αετωματική επίστεψη, η οποία έφερε και μία μεταγενέστερη επιγραφή. Το μνημείο συγκαταλέγεται στα αμφίβολα μνημεία της παρούσας μελέτης, λόγω προβλημάτων στην ανάγνωση της επιγραφής. Δεν είναι βέβαιη η ανάγνωση *Δί* στον τέταρτο στίχο. Η επίκληση *Κυρίω* χρησιμοποιείται συχνά για διάφορες ελληνικές θεότητες κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους¹¹. Το μνημείο σήμερα θεωρείται χαμένο, επομένως δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν ο Δίας είναι η θεότητα-αποδέκτης της πιθανής ανάθεσης. Μπορεί, όμως, να συσχετιστεί, λόγω της αναφοράς του τόπου εύρεσής του, με το προϋπάρχον ιερό στο νησί του Αγίου Αχιλλείου Νομού Φλώρινας (**αρ. κατ. 248**)¹².

Δίας Ύψιστος

Ο Δίας με την προσωνυμία Ύψιστος ήταν ένας καιρικός θεός¹³. Κυρίαρχος και προστάτης του φυτικού και ζωικού βασιλείου απεικονίζεται με σκήπτρο ή κεραυνό και, πολλές φορές, σπένδων με φιάλη και συνοδευόμενος από έναν αετό. Συχνά, το πτηνό απεικονίζεται μόνο του στη θέση του θεού εντός στεφάνου δρυός συγκρατώντας κεραυνό ή βουκράνιο. Τα μνημεία που αποδεικνύουν τη λατρεία του Διός Ύψιστου στη Μακεδονία και στις όμορες περιοχές παρουσιάζουν μια ομοιομορφία ως προς τα βασικά εικονογραφικά χαρακτηριστικά, τους τρόπους της ανάθεσης και ως προς τα στοιχεία της λατρευτικής πρακτικής.

Από τον λόφο του Αγίου Ελευθερίου Κοζάνης στην Ελίμεια, όπου έχει διαπιστωθεί κατοίκηση από τους προϊστορικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, προέρχονται δύο μαρμάρινα ενεπίγραφα αναθηματικά ανάγλυφα στον Δία Ύψιστο (**αρ. κατ. 7, αρ.**

κατ. 8) και ένα στον Ηρακλή Προπυλαίο (**αρ. κατ. 199**). Ο χώρος δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά, τα κινητά ευρήματα, ωστόσο, υποδεικνύουν την ύπαρξη ιερών. Από αυτά, ένα θα πρέπει να ήταν αφιερωμένο στον Δία Ύψιστο (**αρ. κατ. 6**).

Το ένα από τα δύο ανάγλυφα (**αρ. κατ. 7**) είναι ανάθημα του *Όρέστη Λιμναίου* και διατηρείται πολύ αποσπασματικά, ωστόσο, διακρίνεται ότι ο θεός παριστανόταν όρθιος, ιματιοφόρος με σκήπτρο, στον εικονογραφικό τύπο, δηλαδή, του Διός Ύψιστου και το όνομά του δίνεται σε δοτική πτώση. Οι εκδότες της επιγραφής τη χρονολογούν στον 2^ο αι. π.Χ. διατηρώντας τη χρονολόγηση που είχε προτείνει, παλαιότερα, ο Φ. Πέτσας. Πρόκειται για μία από τις πρωιμότερες, γενικά, μαρτυρίες της λατρείας του θεού, ωστόσο, τα στοιχεία, που τοποθετούν το μνημείο πριν από τα μέσα του αιώνα δεν είναι επαρκή.

Στο δεύτερο ανάγλυφο (**αρ. κατ. 8**), που είναι υστερότερο, ίσως και του 1^{ου} αι. π.Χ., τον θεό συνοδεύει αετός και το όνομά του το κοινό επίθετο του Διός, Κρονίδης. Το όνομα δεν είναι γνωστό από άλλα επιγραφικά κείμενα στη Μακεδονία. Πρόκειται, απλώς, για αναφορά του πατρωνυμικού του με ευρεία χρήση στην αρχαία ελληνική γραμματεία και όχι για επίκληση. Ο εικονογραφικός τύπος του θεού στη στήλη παραπέμπει στη λατρεία του Διός Ύψιστου.

Δύο ακόμη αναθηματικά ανάγλυφα (**αρ. κατ. 13, αρ. κατ. 15**), τα οποία δηλώνονται στο Ευρετήριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης ως «άγνωστης προέλευσης» με πιθανότητα να προέρχονται είτε από την πιο πάνω θέση είτε από την Άνω Κώμη και χρονολογούνται στους 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ., μπορούν να προσγραφούν στο ιερό του λόφου του Αγίου Ελευθερίου στην Κοζάνη (**αρ. κατ. 6**).

Αναθήματα στον Δία Ύψιστο αποτελούν και δύο ενεπίγραφες παραστάσεις αετών ρωμαϊκών χρόνων

11. Σχετικά βλ. Χ. Βεληγιάνη, «Αφιέρωση στον Ποσειδώνα από Θράκα στην Ανατολική Μακεδονία», Τεκμήρια Γ' (1997), 154 και υποσ. 7 με παραδείγματα.

12. Βλ. εδώ, 201, 208.

13. Χρυσοστόμου 1994, Χρυσοστόμου 1996. Για τη λατρεία του Διός Ύψιστου στη Μακεδονία και τη Θράκη: Γ. Μπακαλάκης, «Θρακικά Ευχαριστήρια εις τον Δία», Θρακικά 6 (1935), 302-318, J.M.R. Cormack, "Zeus Hypsistos at Pydna", στο: *Mélanges helléniques offerts à Georges Daux* (Paris 1974), 52-55 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, Тацева-Hitova 1978.

από την Ελίμεια, η μία από την Αιανή, θέση «Ράχη Κομμένοι» (**αρ. κατ. 11**) και η άλλη από το Σύδενδρο, στα όρια Ελίμειας και Τυμφαίας, η οποία σήμερα θεωρείται χαμένη (**αρ. κατ. 12**).

Από τη θέση «Προφήτης Ηλίας» της Άνω Κώμης, στην Ελίμεια προέρχεται ένα τμήμα πωρολιθικού αρχιτεκτονικού μέλους, το οποίο διατηρεί αναθηματική επιγραφή στον Δία Ύψιστο (**αρ. κατ. 14**). Χρονολογείται στον 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. Μία μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κοζάνης, σχετικά πρόσφατα (**Παράρτημα αρ. 1**). Η υπόθεση ότι στην Άνω Κώμη θα μπορούσε να εντοπιστεί ένα ιερό του θεού είναι, μάλλον, αστήρικτη αν βασιστεί κανείς μόνο στα πιο πάνω ενεπίγραφα αρχιτεκτονικά μέλη. Η θέση αποτελεί ύψωμα αφιερωμένο στον Προφήτη Ηλία, που, όπως και αλλού στην Ελλάδα, μπορεί να υποδεικνύει παλαιότερη παγανιστική λατρεία¹⁴, συνδεδεμένη με ένα τελετουργικό που λάβαινε χώρα σε συγκεκριμένη εποχή του χρόνου, αφού πρόκειται για ορεινή περιοχή, δύσκολα προσβάσιμη σε άλλες περιόδους. Επίσης, από την περιοχή προέρχονται αναθήματα στον Δία Ύψιστο αλλά και κάποια, τυπικά άγνωστης προέλευσης, με την πιθανότητα, όμως, να μπορούν να προσγραφούν στην Άνω Κώμη ή στο ιερό του λόφου του Αγίου Ελευθερίου Κοζάνης (**αρ. κατ. 6**), όπως ένα τμήμα αγαλματίου αετού με αναθηματική επιγραφή στον Δία Ύψιστο (**αρ. κατ. 15**) του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. και μία αναθηματική στήλη του α' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. με παράσταση όρθιου ιματιοφόρου και σκηπτροφόρου Διός σπένδοντος με φιάλη πάνω από καίοντα βωμό (**αρ. κατ. 13**). Με λιγότερες επιφυλάξεις, όμως, μπορεί να συγκαταλεγεί στα αναθήματα του ιερού (**αρ. κατ. 6**) η ενεπίγραφη στήλη **αρ. κατ. 9** της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης. Είναι ανάθημα ενός *Ἀμύντα*, φέρει παράσταση όρθιου ιματιοφόρου και σκηπτροφόρου Διός

και χρονολογείται στον 2^ο ή και 3^ο αι. μ.Χ. Τα πιο πάνω στοιχεία, πιθανώς, υποδεικνύουν την ύπαρξη ιερού στην Άνω Κώμη.

Στο ιερό αυτό της Άνω Κώμης, ίσως, να μπορούν να προσγραφούν τα τέσσερα θραύσματα αγαλματιών Διός Ύψιστου ύστερων ελληνιστικών ή και ρωμαϊκών χρόνων. Σύμφωνα με τα αρχεία της ΙΖ' ΕΠΚΑ, που έχει, πλέον, παραλάβει η Δ' ΕΠΚΑ, προέρχονται από τη θέση «Προφήτης Ηλίας» Άνω Κώμης¹⁵. Ο θεός απεικονίζεται στον τύπο του ιματιοφόρου με σκήπτρο (**αρ. κατ. 16**, **αρ. κατ. 17**, **αρ. κατ. 18** και **αρ. κατ. 19**, το οποίο διατηρεί και τμήμα ενός αετού δίπλα στον θεό). Από την ίδια θέση προέρχεται και ένα αγαλμάτιο αετού, πιθανότατα, ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. κατ. 20**), καθώς και ένα θραύσμα αναθηματικού αναγλύφου με παράσταση αετού, επίσης, ρωμαϊκών χρόνων (**αρ. κατ. 22**). Αμφίβολο είναι αν το θραύσμα μικρού αναθηματικού αναγλύφου με τμήμα δεξιού χεριού, που κρατά ξίφος ή σκήπτρο, από τη θέση, το οποίο χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους (**αρ. κατ. 21**), μπορεί να αποδοθεί στη λατρεία του Διός Ύψιστου.

Σε αποσπασματική αναθηματική στήλη, πιθανότατα, του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Καισαρεία (**αρ. κατ. 23**), η οποία φέρει δύο επιγραφές, ο Δίας (Ύψιστος) παριστάνεται κρατώντας κεραυνό στο δεξί υψωμένο του χέρι. Τα κείμενα των επιγραφών, που διατηρούνται, επίσης, αποσπασματικά, δεν αναφέρουν παρά, σχεδόν, μόνο τα ονόματα των αναθετών, οι οποίοι, πιθανώς, απαρτίζουν μια ομάδα ατόμων, ίσως, ένα σύλλογο λατρευτών του θεού. Ένας από αυτούς φέρει το παρωνύμιο¹⁶ *ὁ καὶ Κρίσπος*.

Στη στήλη **αρ. κατ. 24**, που χρονολογείται στον 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. με προέλευση από την Κοζάνη ή από την Ακρινή ο αμπελουργός *Χρυσέρως* προσφέρει στον Δία δύο σειρές (*ἄρχους*, στ. 6-7) από τα αμπέλια της προσωπικής του περιουσίας. Ο όρος *πεκουλάριοι ἄμπελοι* προέρχεται από το λατινικό επίθετο

14. Παρόμοια τοπωνύμια, που ανταποκρίνονται σε παλαιότερη λατρεία, εντοπίζονται σε διάφορες θέσεις στην Ελλάδα. Σχετικά βλ. Voutiras 2006, 341 και υποσ. 74 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

15. Τα τρία από τα έξι αυτά αντικείμενα δεν ήταν δυνατό να εντοπιστούν κατά την αυτοψία (2005).

16. Για τα παρωνύμια (*supernomina* ή *signa*) κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. R. Calderini, "Ricerche sul doppio nome personale nel Egitto greco-romano", *Aegyptus* 21 (1941), 221-260 (κυρίως, 229-235), I. Kajanto, *Supernomina, A Study in Latin Epigraphy* (Helsinki 1966), 9-11. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 26-27 αρ. 10 και εδώ, **αρ. κατ. 13**.

pecularius, που, σύμφωνα με το Liddell-Scott-Jones, αναφέρεται «to private property». Δωρεές αμπέλων σε διάφορες θεότητες είναι γνωστές και από άλλες περιοχές της Μακεδονίας με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη με την αναφορά: κατα/λίπω εις μνί/ας χάριν αιω/νίας ἀνπέλων/ πλέθρα δύο / σύν τες τάφροις¹⁷.

Στη Μ. Ασία οι περιπτώσεις παρόμοιων δωρεών είναι πολυπληθέστερες¹⁸. Οι Θ. Ριζάκης και Γ. Τουράτσογλου θεωρούν ότι το ρήμα *ἀπονομάζειν* θα μπορούσε, στην προκειμένη περίπτωση, να έχει χρησιμοποιηθεί με την έννοια ότι ο δούλος Χρυσέρως μην έχοντας τη δυνατότητα να δωρήσει¹⁹ το *peculium* υπόσχεται να αφιερώσει στον θεό ένα τμήμα του αμπελιού, δηλαδή, δύο σειρές κλήματα υποσχόμενος να του αφιερώσει, προφανώς, το προϊόν από τον τρύγο²⁰. Άξιος προσοχής είναι ο λόγος της ανάθεσης. Ο δούλος αφιερώνει στον θεό *ὑπέρ κυρίου*, το οποίο μπορεί να σημαίνει είτε ότι

μέσω της ανάθεσης πραγματοποιεί μια οφειλή στον κύριό του είτε ότι φροντίζει, λόγω της καλής τους σχέσης, να μνημονεύεται ο κύριός του στο ιερό, σύμφωνα με το προβλεπόμενο τυπικό. Το αν ο κύριος έχει πεθάνει ή όχι δεν είναι κάτι που μαρτυρείται. Στην περίπτωση αυτή, όπως και στην επιγραφή από τη Θεσσαλονίκη, που αναφέρθηκε πιο πάνω, η ανάθεση του αμπελιού ως οικονομικού μέγθους στο ιερό θα γινόταν για να εξασφαλιστεί το ποσό για τη μνεία του νεκρού κυρίου. Μια διαπίστωση, που, επίσης, προκύπτει από αυτήν την ανάθεση, είναι ότι η θέση των δούλων φαίνεται βελτιωμένη στους χρόνους αυτούς, κάτι που σχετίζεται, ίσως, με την πολιτική συγκεκριμένων αυτοκρατοριών²¹. Η Μ. Γιούνη²² δεν αποκλείει το γεγονός ότι η δωρεά γίνεται με την ευκαιρία της απελευθέρωσης του Χρυσέρωτα.

Σημειώνονται αρκετές αναφορές για τους καλλιεργητές της γης (*γεωργός*, *γεωργικῶς ἔμπειρος*, *ἀμπελοργός*) σε επιγράμματα²³. Αντίστοιχο του

17. Βλ. IG X 2.1, 260. Πρβλ. και Edson 1948, 153-204, ιδιαίτερα, 167-169, Cameron 1939, 143-152, Γ.Α. Πίκουλας, «Οι αρχαίοι αμπελώνες στο ιερό του Διός στη Νεμέα», *Horos* 14-16 (2000-2003), 396-397. Επίσης, Παπαγεωργίου 1900, 65-88, ιδιαίτερα, 86-88.

18. Βλ. L. Robert, *Documents de l'Asie Mineure méridionale, inscriptions, monnaies et géographie* (Paris 1966), 34-38, ο ίδιος, *Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa, I. Les inscriptions grecques* (Paris 1945), 65.

19. Οι δούλοι είχαν πολύ περιορισμένα δικαιοπρακτικά δικαιώματα. Για τη δυνατότητα ή μη των δούλων να αφιερώνουν σε θεότητες από το *peculium* ή να κάνουν δωρεές βλ. D. Nörr, «Bemerkungen zur sakralen Freilassung in der späten Prinzipatzeit», στο: *Studi in onore di Edoardo Volterra II* (Milano 1971), 619-645. Πρβλ. F. Papazoglou, «Affranchissement par consécration et hiérodulie», *Živa Ant* 31 (1981), 179 κ.ε.

20. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 38 με συγκεντρωμένα παραδείγματα.

21. Σχετικά βλ. και εδώ, 80.

22. Γιούνη 2000, 40.

23. L. Robert, «Notes et discussions», *RPhil* 17 (1943), 3e serie, 188. Για την καλλιέργεια της αμπελου βλ. Γ. Α. Πίκουλας, «Οι αρχαίοι αμπελώνες στο ιερό του Διός στη Νεμέα», *Horos* 14-16 (2000-2003), 395-400, ο ίδιος, «Αμπελοφυτεύειν», στο: Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), «Οίνον ιστορώ» III, Τ' αμπελανθίσματα, Επιστημονικό συμπόσιο, Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανωμή Θεσσαλονίκης, 15 Μαΐου 2004 (Αθήνα 2004), 19-26 με πηγές και βιβλιογραφία. Για περιπτώσεις αμπελοκαλλιέργειας στη Μακεδονία βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Η καλλιέργεια του αμπελιού και στοιχεία της λατρείας του Διονύσου στην Πέλλα», στο: *Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης*, Ε' Τριήμερο Εργασίας, Νάουσα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1993, ΠΤΙ ΕΤΒΑ (Αθήνα 1998), 60-67, η ίδια, Πέλλα: «Στοιχεία "Γεωργικής τέχνης"», *ΑΕΜΘ* 2 (1988) [1991], 91-99, Ε.Κ. Σκαρλατίδου, «Αρχαίος αμπελώνας στη Θέρμη (Σέδες) Θεσσαλονίκης», στο: Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), «Οίνον ιστορώ», ό.π., 27-36, πίν. 1-6, Μ. Μπέσιος, «Αρχαίοι αμπελώνες στη βόρεια Πιερία», στο: Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), «Οίνον ιστορώ», ό.π., 37-44, πίν. 7-10, Ε. Πουλάκη, «Κομπολόι. Πιθών και αγρέπαυλις σε αμπελώνα της χώρας των Λειβήθρων», στο: Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), «Οίνον ιστορώ», ό.π., 45-56, πίν. 11-12 και Σ. Κουράκου-Δραγώνα, «Φυτοπροστασία στους αμπελώνες της αρχαίας Μένδης», στο: Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), «Οίνον ιστορώ», ό.π., 57-74, πίν. 23-27. Στην αρχαιότητα η αμπελοκαλλιέργεια και η οινική παραγωγή ήταν ευρύτατα διαδεδομένη και σε απομακρυσμένες περιοχές, κυρίως, λόγω του μεγάλου κόστους και των ιδιαίτερα δύσκολων συνθηκών μεταφοράς του κρασιού από τους πιο δημοφιλείς τόπους παραγωγής του.

ρήματος *ἀπονομάζειν* θα πρέπει να θεωρηθεί το ρήμα *καταγράφειν*, που απαντάται σε ανάλογη επιγραφή από την Έδεσσα²⁴, όπως και το *ἀναφέρειν*, που μαρτυρείται σε επιγραφές της Μ. Ασίας²⁵.

Από τη θέση «Μπράβας» Βελβενδού προέρχεται μία ενεπίγραφη αναθηματική στήλη με παράσταση Διός Ύψιστου στον κοινό εικονογραφικό τύπο του ιματιοφόρου σκηπτροφόρου σπένδοντος (**αρ. κατ. 10**). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο θεός σπένδει με φιάλη πάνω από ελικωτό κρατήρα τοποθετημένο σε ψηλό βωμό. Πιθανώς, η στήλη να μπορεί να χρονολογηθεί στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, όπως θεωρεί η Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, παρά στους ρωμαϊκούς.

Στην Αιανή και την ευρύτερη περιοχή της βρέθηκαν και ορισμένα ακόμη αναθήματα στον Δία Ύψιστο, τα οποία χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Εκτός από ένα θραύσμα αγαλματίου του θεού, που διατηρεί την πλίνθο με τα άκρα πόδια της μορφής και το κατώτερο τμήμα του αετού (**αρ. κατ. 25**), το οποίο προέρχεται από τη θέση «Ράχη Κομμένοι», όπως και η ενεπίγραφη παράσταση αετού **αρ. κατ. 11**, που αναφέρθηκε πιο πάνω, τα υπόλοιπα δεν μπορούν να συσχετιστούν μεταξύ τους, ως προς την προέλευση. Θεωρούνται, λοιπόν, τυχαία ευρήματα με τη βεβαιότητα ότι δηλώνουν την ύπαρξη κάποιου ιερού του θεού στην περιοχή της Αιανής.

Ο Π. Χρυσοστόμου πιστεύει ότι στην περιοχή ανάμεσα στη θέση «Ράχη Κομμένοι» και «Ούτσινο» υπήρχε ένα ιερό Διός Ύψιστου²⁶. Από τον ευρύτερο χώρο, όπως και από τη θέση «Ράχη Τσέικα», αναφέρονται διάφορα αναθήματα, που δεν σχετίζονται μόνο με τη λατρεία του Διός Ύψιστου. Επειδή, όμως, και η Άνω Κώμη δεν βρίσκεται μακριά από αυτήν την περιοχή, ίσως, έχουμε, τελικά, ένα ιερό, το οποίο συγκέντρωνε τα αναθήματα των Ελιμειωτών από τους ύστερους ελληνιστικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Όσον αφορά, τώρα, στα αναθήματα, πρόκειται για δύο αγαλμάτια αετών (**αρ. κατ. 26, αρ. κατ. 32**) και πέντε αποσπα-

σματικά αναθηματικά ανάγλυφα με παράσταση Διός ιματιοφόρου και σκηπτροφόρου (**αρ. κατ. 27, αρ. κατ. 28, αρ. κατ. 30, αρ. κατ. 31**). Το θραύσμα αναθηματικού αναγλύφου **αρ. κατ. 29** που διατηρεί το άκρο προτεταμένο χέρι ανδρικής μορφής με ομφαλωτή φιάλη, πιθανότατα, έφερε παράσταση Διός Ύψιστου στον τύπο του σπένδοντος.

Από τη θέση «Παλαιόκαστρο» Καισαρείας, προέρχεται ένα, ακόμη, ρωμαϊκό αναθηματικό ανάγλυφο στον θεό (**αρ. κατ. 33**). Ο Δίας απεικονίζεται στον γνωστό τύπο του ιματιοφόρου με σκήπτρο στο αριστερό χέρι και κεραυνό στο δεξί συνοδούμενος από έναν αετό με μισάνοιχτες φτερούγες, που στρέφει το κεφάλι του προς τη μορφή του Διός.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης φυλάσσονται, επίσης, πέντε αναθηματικά ανάγλυφα με προέλευση από τον Νομό Κοζάνης, χωρίς να δηλώνεται η ακριβής θέση εύρεσής τους, τα οποία κατασχέθηκαν από την Ασφάλεια Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για τρία ανάγλυφα με παράσταση Διός στον τύπο του ιματιοφόρου με σκήπτρο και με ή χωρίς απεικόνιση αετού (**αρ. κατ. 34, αρ. κατ. 35, αρ. κατ. 38**) και δύο αγαλμάτια αετών (**αρ. κατ. 36, αρ. κατ. 37**). Χρονολογούνται από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και μετά. Το να προσγραφούν στην Ελίμεια, απ' όπου προέρχονται και οι περισσότερες, έως σήμερα, μαρτυρίες για τη λατρεία του θεού στον χώρο της Άνω Μακεδονίας, αποτελεί, περισσότερο, ένα ζήτημα μεθοδολογίας.

Ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο στον Δία Ύψιστο (**αρ. κατ. 261**), το οποίο εντοπίστηκε στον χώρο άσκησης οικιακής λατρείας (**αρ. κατ. 260**) στον οικισμό ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων του Πολυμύλου στην Ελίμεια²⁷ αποτελεί μια μαρτυρία άσκησης ιδιωτικής λατρείας του θεού.

Τεχνοτροπικά διαφοροποιημένη, ακολουθώντας, όμως, τον συνήθη εικονογραφικό τύπο, είναι η απεικόνιση του θεού σε ενεπίγραφο αγαλμάτιο, ανάθημα της *Όρνέας Αρχελάου*, το οποίο προέρ-

24. Παπαγεωργίου 1900, 70 κ.ε. αρ. 10. Πρβλ. L. Robert, «Études Épigraphiques», BCH 52 (1928), 425 Addendum.

25. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 38 με βιβλιογραφία.

26. Χρυσοστόμου 1994, 101, Χρυσοστόμου 1996, 48.

27. Για τη θέση βλ. **αρ. κατ. 260**. Τα αντικείμενα παραμένουν, προς το παρόν, αδημοσίετα.

χεται από την Ακρινή της Εορδαίας (**αρ. κατ. 39**). Ο όρθιος ιματιοφόρος Δίας στηρίζεται σε σκίητρο και κρατά φιάλη. Πολύ πιθανή φαίνεται η άποψη του Π. Χρυσοστόμου ότι η αναθέτρια ασκούσε το λειτουργήμα της ιέρειας, ίσως, στη λατρεία κάποιας άλλης θεότητας, αφού οι ιερείς του Διός Υψίστου ήταν άνδρες²⁸. Το επίθετο *Δεσπότης*, προφανώς, αναφέρεται στον Δία Ύψιστο²⁹, η λατρεία του οποίου μαρτυρείται στην Ακρινή και από το ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο (**αρ. κατ. 40**) των αδελφών *Άρτεμᾶ* και *Νεικάνορος*. Ο θεός έχει απεικονιστεί και εδώ στον ίδιο εικονογραφικό τύπο και με τα ίδια σύμβολα. Το επίθετο *Δεσπότης*, όμως, αποδίδεται και στον Πλούτωνα. Μοναδική αναφορά στη Μακεδονία αποτελεί η επιγραφή **αρ. κατ. 173** του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την Αιανή της Ελίμειας³⁰.

Οι εκδότες των δύο αναθηματικών επιγραφών στον Δία Ύψιστο από την Ακρινή της Εορδαίας και όσοι τους ακολουθούν χρονολογούν τα έργα, γενικά, στον 2^ο αι. π.Χ. Παρατηρήσεις, ως προς τη μορφή των γραμμάτων με βάση το σχετικά μικρό Ο και το ανοιχτό Ω, συνιστούν μια πρώιμη χρονολόγηση, όχι, όμως, στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., όπως για παράδειγμα η χρονολόγηση, που έχει προταθεί για τον γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας³¹. Παρόλο που η μορφή των γραμμάτων αποτελεί ένα επισφαλές κριτήριο χρονολόγησης, θα μπορούσαμε να αποδεχθούμε μια πρωιμότερη χρονολόγηση για τα δύο ανάγλυφα από την Ακρινή, όχι, όμως, πριν από τα μέσα του 2^{ου} αιώνα, όπως για ανάλογα μνημεία από τον χώρο της Μακεδονίας.

Από άποψη τυπολογίας, τώρα, το ανάγλυφο **αρ. κατ. 40** παρουσιάζει εικονογραφικές και τεχνοτρο-

πικές ομοιότητες με το ανάγλυφο **αρ. κατ. 8**, το οποίο μπορεί να τοποθετηθεί και στον 1^ο αι. π.Χ. και, ως προς τη γραφή, βρίσκεται πιο κοντά στην αναθηματική στήλη του Ζωίλου από την Έδεσσα³², παρά στα μνημεία από την Ακρινή. Ως προς την απόδοση του τύπου του Διός —παρόλο που αυτός απηχεί την ελληνιστική παράδοση, κυρίως, για το μοτίβο της ανάσχυσης του ιματίου αριστερά— συναφές είναι και το αγαλμάτιο **αρ. κατ. 39**. Κατά συνέπεια, τα τρία μνημεία, που, μέχρι στιγμής, η έρευνα θεωρούσε τις πρωιμότερες επιγραφικές μαρτυρίες της λατρείας του Διός Υψίστου στην Άνω Μακεδονία, θα πρέπει να τοποθετηθούν, μάλλον, μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. έως και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., επομένως, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση³³.

Το να σχετίζονται τα μνημεία αυτά με κάποιο ιερό του θεού στην περιοχή της Ακρινής μπορεί να αποτελέσει, μόνο, μια υπόθεση εργασίας.

Οι λοιπές μαρτυρίες από την Εορδαία, που ακολουθούν, είναι διάσπαρτες στον χώρο και δύσκολα συσχετίζονται μεταξύ τους. Πρόκειται για μια μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη ύστερων ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων από τη θέση «Ζούνολο» του Αγίου Χριστοφόρου (**αρ. κατ. 41**) και το κατώτερο τμήμα μαρμάρινου, πιθανότατα ενεπίγραφου, αναθηματικού αναγλύφου με παράσταση αετού από τη θέση «Εκκλησιάκι» Σπηλιάς (**αρ. κατ. 42**), σύγχρονο του προηγούμενου. Επειδή τα δύο αυτά αντικείμενα παραμένουν αδημοσίευτα, οι πληροφορίες, που διαθέτουμε, μέχρι στιγμής, είναι ανεπαρκείς ώστε να γίνει μια πιο εμπεριστατωμένη κατάταξη και ερμηνεία τους.

Οι τρεις ή τέσσερις επόμενες μαρτυρίες από την

28. Χρυσοστόμου 1994, 103.

29. Το επίθετο συνοδεύει, γενικά, αρκετούς θεούς. Σχετικά βλ. και L. Robert, «Les inscriptions grecques de Bulgarie», RPhil 33 (1959), 222 και υποσ. 5 με παραδείγματα και βιβλιογραφία. Την άποψη ότι εικονογραφικά, τουλάχιστον, πρόκειται για τον Δία Ύψιστο υποστηρίζουν και οι Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, αρ. 89.

30. Βλ. εδώ, 131-132.

31. Ph. Gauthier, M.B. Hatzopoulos, La loi gymnasiarchique de Béroia, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 16 (Athènes 1993), Hatzopoulos 1996, 131-138, EKM, αρ. 1Α.

32. Βλ. εδώ, στη συνέχεια, 43.

33. K.G. Chatzinikolaou, «Zeus Hysistos-Un dieu d'origine macédonienne ou bien orientale? Remarques sur la redatation de trois reliefs votifs inscrits de la Haute Macédoine», στο: M. Dalla Riva (επιμ.), XVII International Congress of Classical Archaeology, Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean, Rome 23-26 September 2008, BAO 2010 (υπό έκδοση).

Εορδαία χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από την Ποντοκώμη, όπου έχει ανασκαφεί κτήριο, προέρχονται δύο, πιθανώς, συνανήκοντα τμήματα μαρμάρινων αναθηματικών στηλών ιματιοφόρου και σκηπτροφόρου Διός Υψίστου (αρ. κατ. 43-44). Η κατάσταση διατήρησής τους και οι πληροφορίες από το αρχείο της ΙΖ' ΕΠΚΑ, το οποίο βρίσκεται, πλέον, στη Λ' ΕΠΚΑ, καθιστούν την ερμηνεία τους προβληματική. Στην περίπτωση που τα τμήματα των στηλών δεν συνανήκουν, τότε, έχουμε δύο αποσπασματικές στήλες με παρόμοιες παραστάσεις.

Τα τελευταία δύο αποσπασματικά μαρμάρινα αναθηματικά ανάγλυφα από την Εορδαία παριστάνουν το ένα, πιθανότατα, ιματιοφόρο Δία και προέρχεται από το Ανατολικό (αρ. κατ. 45) και το άλλο αετό και έχει προέλευση τη θέση «Τσαϊρία» της Βεγόρας (αρ. κατ. 46).

Σημαντικό ιερό διέθετε ο Δίας Ύψιστος στη θέση «Ψαλίδα» ή «Βίγλα» ή «Μεγαλέξανδρος» Καστοριάς στην Ορεστίδα (αρ. κατ. 47)³⁴. Στον χώρο αυτό, ο οποίος ανασκάπτεται από το 1997, ο Δίας λατρευόταν μαζί με την Ήρα και τον Ερμή από τους ύστερους(;) ελληνιστικούς χρόνους και μετά, όπως αποδεικνύουν αγαλμάτια και αναθηματικά ανάγλυφα.

Οι δύο επόμενες μαρτυρίες προέρχονται από το Βόιο, στο νότιο τμήμα της Ορεστίδας. Πρόκειται για ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση αετού³⁵, που χρονολογείται στους ύστερους(;) ελληνιστικούς ή και στους ρωμαϊκούς χρόνους (αρ. κατ. 48) και για ένα αγαλμάτιο αετού ρωμαϊκών χρόνων από τη θέση «Σφενδάνια» του Χορηγού (αρ. κατ. 49), το οποίο αποτελεί έργο καλλιτεχνικής αξίας και, πιθανώς, μπορεί να συσχετιστεί με την ύπαρξη ιερού του Διός Υψίστου στη θέση³⁶.

Από τον λόφο «Τσούκα» της Αγίας Άνας, όπου εντοπίζονται λείψανα αρχαίου οικισμού, αναφέρο-

νται δύο ακόμη αναθηματικά ανάγλυφα με παράσταση αετού ρωμαϊκών χρόνων (αρ. κατ. 50, Παράρτημα αρ. 2).

Ένα άγαλμα Διός Υψίστου μαζί με την πλίνθο του, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας, με προέλευση τη Βεύη του νοτίου τμήματος της Λυγκηστίδας και χρονολόγηση στον 2^ο αι. μ.Χ. (αρ. κατ. 51) και ένα αγαλμάτιο αετού ρωμαϊκών χρόνων με όμοια προέλευση (αρ. κατ. 52), ίσως, αποτελούν ένδειξη για ύπαρξη ιερού του Διός Υψίστου στην περιοχή. Ο θεός παριστάνεται ιματιοφόρος με σκήπτρο και συνοδευόμενος από αετό. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας φυλάσσεται ένα, ακόμη, αναθηματικό ανάγλυφο στον Δία Ύψιστο απροσδιόριστης χρονολογίας (αρ. κατ. 53)³⁷.

Στο βόρειο τμήμα της Λυγκηστίδας, σήμερα εντός των ορίων της Π.Γ.Δ.Μ., και, συγκεκριμένα, στην Ηράκλεια Λυγκηστική ή τη γύρω περιοχή υπήρχε ιερό Διός Υψίστου με λειτουργία, τουλάχιστον, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (αρ. κατ. 54). Από το ιερό αυτό προέρχονται το κάτω τμήμα αγαλματίου Διός Υψίστου του 209/210 μ.Χ. (αρ. κατ. 55), ένα αγαλμάτιο αετού του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ. (αρ. κατ. 56) και το κάτω τμήμα ενός αναθηματικού αναγλύφου των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. (αρ. κατ. 57). Το ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο φέρει παράσταση Διός Υψίστου ιματιοφόρου σπένδοντος δίπλα σε βωμίσκο, που απεικονίζεται δεξιά του, ενώ αριστερά του παριστάνεται αετός. Πρόκειται για ανάθημα ενός *Μάρκου Αιλείου*. Το μνημείο σήμερα θεωρείται χαμένο. Τα υπόλοιπα αντικείμενα φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola). Ως προέλευση του αναθηματικού αναγλύφου δηλώνεται το Βαč, στα νοτιοανατολικά των Bitola, ωστόσο, η έρευνα το συσχετίζει με το ιερό του θεού στην Ηράκλεια Λυγκηστική.

34. Το ιερό και τα κινητά του ευρήματα είναι, προς το παρόν, αδημοσίευτα.

35. Στον Κατάλογο Καταγραφών Βοΐου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής, υπάρχει η αναφορά απεικόνισης βωμίσκου. Το αντικείμενο είναι αδημοσίευτο.

36. Η Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 248-249, σημειώνει ότι από την όμορη θέση «Καλογριές» προέρχονται αρχιτεκτονικά μέλη κτηρίου ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Η πιο πάνω αναφορά δεν μπορεί, βέβαια, να στηρίξει την άποψη για την ύπαρξη ιερού του Διός στην περιοχή, αποτελεί, ωστόσο, ένδειξη ύπαρξης οικοδομημάτων μνημειακού χαρακτήρα.

37. Τη σχετική πληροφορία παραδίδει ο Φ.Μ. Πέτσας, Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970, Μακεδονικά 15 (1975), 309. Δεν πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα από τη γράφουσα.

Η παρουσία του Διός Υψίστου δηλώνεται στην υπόλοιπη Μακεδονία από μία μεγάλη σειρά ανάλογων μνημείων, τα οποία προέρχονται από τα βεβαιωμένα και τα πιθανά ιερά του θεού. Τα μνημεία αυτά παρουσιάζουν παρόμοια εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά με τα αντίστοιχα τους από την Άνω Μακεδονία και χρονολογούνται, στο σύνολό τους, από τον 1^ο αι. π.Χ. και μετά.

Από τη Έδεσσα στη Βοττιαία είναι γνωστά επτά μνημεία αφιερωμένα στη λατρεία του θεού. Πέντε απ' αυτά είναι ενεπίγραφα: η αναθηματική στήλη του Ζωίλου Αλεξάνδρου των αρχών του 1^{ου} αι. π.Χ.³⁸, ο ενεπίγραφος βωμός, ανάθημα του Χάρητος Αλεξάνδρου και του γιου του Δημητρίου —πιθανώς, της ίδιας οικογένειας με το Ζωίλο— που χρονολογείται στο α' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.³⁹, η αναθηματική στήλη του 51 π.Χ. με αναφορά του ιερέα του θεού Μ. Αττίου Λόγγου και κατάλογο εννέα Εδεσσαίων αναθετών, του καλλιτέχνη και των δύο επιμελητών της ίδρυσης του μνημείου⁴⁰, ο ενεπίγραφος βωμός, ανάθημα του Π. Αιλίου Τερεντιανού, ύστερων ρωμαϊκών χρόνων⁴¹, η αναθηματική στήλη του Μάρκου Λιβύρνιου Ουάλη, επίσης, ύστερων ρωμαϊκών χρόνων⁴² και δύο αετοί⁴³.

Τα παραπάνω αναθήματα προέρχονται από το

ιερό του Διός Υψίστου στην Έδεσσα, αμάρτυρο στις φιλολογικές πηγές. Ο Π. Χρυσοστόμου υποθέτει ότι το ιερό αυτό εντοπίζεται στον λόφο του Αγίου Λουκά με λειτουργία, ήδη, από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Εγκατάλειψη του χώρου θα πρέπει να σημειώθηκε μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., οπότε ορισμένα από τα αναθήματα χρησιμοποιήθηκαν στο τείχος της κάτω πόλης και σε παλααιοχριστιανικούς τάφους⁴⁴.

Λατρεία του θεού μαρτυρείται στη θέση «Πετριά» Έδεσσας από ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο αετού και μια μαρμάρινη στήλη με παράσταση Διός Υψίστου με σκήπτρο και φιάλη⁴⁵, ρωμαϊκών χρόνων. Μαρτυρίες για τη λατρεία στη Μιέζα⁴⁶ και την Πατρίδα Βέροιας⁴⁷ παρέχουν αγαλμάτια ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Μία σειρά μνημείων ανάλογης τυπολογίας με όσα αναφέρθηκαν αποδεικνύουν τη λατρεία του Διός Υψίστου στη Βέροια και την ύπαρξη ιερού, που εντοπίζεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης⁴⁸.

Πρόκειται για ένα μαρμάρινο ενεπίγραφο κιονίσκο, ανάθημα της *Αγαΐδος* χρονολογημένο στα 118/119 μ.Χ.⁴⁹, μία μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη με παράσταση Διός Υψίστου του α'

38. Σ. Πελεκίδης, «Ανασκαφή Εδέσσης», ΑΔ 8 (1923), 268 αρ. 2-3, εικ. 3, 7, Ταčeva-Hitova 1978, 72 αρ. 10, Δρούγου 1990, 43 κ.ε., σχ. 1-3, πίν. 1-8, 10-11 με αναχρονολόγηση του μνημείου στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., SEG XL, 537, Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 1, εικ. 1, Χρυσοστόμου 1996, 30-31 αρ. 1, πίν. 7 α, β.

39. P. Perdrizet, «Voyage dans la Macédoine première», BCH 22 (1898), 347 υποσ. 2, Baege 1913, 8, Ταčeva-Hitova 1978, 71 αρ. 8, Δρούγου 1990, 52-53, εικ. 9, Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 2, εικ. 2, Χρυσοστόμου 1996, 31 αρ. 2, πίν. 7γ.

40. Σ. Πελεκίδης, ό.π., 268 αρ. 1, εικ. 76, Ταčeva-Hitova 1978, 71 αρ. 9, Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 3, εικ. 3, Χρυσοστόμου 1996, 31-32 αρ. 3, πίν. 7δ.

41. Baege 1913, 8, Σ. Πελεκίδης, ό.π., 268-269, εικ. 7β, A.B. Cook, Zeus. A study in ancient religion, II. Zeus god of the dark sky (Thunder and lightning) (New York 1965), 878 αρ. 9, J.M.R. Cormack, «Inscriptions from Macedonia», BSA 58 (1963), 24 αρ. 7, Ταčeva-Hitova 1978, 71 αρ. 6, Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 4, εικ. 4, Χρυσοστόμου 1996, 32 αρ. 4.

42. Baege 1913, 8, A.B. Cook, ό.π., Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 5, Χρυσοστόμου 1996, 32 αρ. 5.

43. Χρυσοστόμου 1994, 98 αρ. 6-7, Χρυσοστόμου 1996, 33 αρ. 6-7.

44. Χρυσοστόμου 1996, 33-34 με την παλαιότερη βιβλιογραφία για τη θέση.

45. I. Βοκοποπούλου, ΑΔ 38 (1983), Χρον. Β2, 279 (για τη στήλη), Χρυσοστόμου 1994, 98, εικ. 5, Χρυσοστόμου 1996, 34-35 αρ. 1-2, πίν. 8α (για τη στήλη).

46. Φ. Πέτσας, «Ανασκαφαί Ναούσης», ΠΑΕ 1966, 35 αρ. 21, πίν. 16γ.

47. Α. Ανδρειωμένου, ΑΔ 23 (1968), Χρον. Β2, 349, πίν. 291γ, Φ. Πέτσας, Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970, Μακεδονικά 15 (1975), 272, Χρυσοστόμου 1994, 98-99, Χρυσοστόμου 1996, 40, πίν. 8δ₂.

48. Χρυσοστόμου 1994, 100, Χρυσοστόμου 1996, 40.

49. J.M.R. Cormack, «Dedications to Zeus Hypsistos in Beroea», JRS 31 (1941), 19-21, Ταčeva-Hitova 1978, 72 αρ. 13, Tatakis 1988, 83 αρ. 17, Χρυσοστόμου 1994, 99 αρ. 1, εικ. 6, Χρυσοστόμου 1996, 35 αρ. 1, πίν. 8β, ΕΚΜ, αρ. 25, πίν. 541.

μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁰, μία μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη με παράσταση αετού του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.⁵¹, μία μαρμάρινη αναθηματική στήλη των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ. με παράσταση αετού πάνω σε ταύρο και αναφορά τριάντα τεσσάρων μελών λατρευτικού συλλόγου του θεού στην πόλη⁵², μία, ακόμη, μαρμάρινη αναθηματική στήλη και δύο απεικονίσεις αετών (ένας σε ανάγλυφο και ένα αγαλμάτιο) ρωμαϊκών χρόνων⁵³. Η αναγραφόμενη ημερομηνία στην αναθηματική επιγραφή της *Αγαΐδος, Δαισίου ηί*, συμπίπτει με την εαρινή πανήγυρι της Μητρός των Θεών Αυτόχθονος και, σύμφωνα με την έρευνα, παρέχει ένδειξη για τη θέση του Διός Υψίστου ως παρέδρου της Μητρός των Θεών ή συναφών θεοτήτων⁵⁴.

Ένας μικρός αριθμός αναθημάτων, τριών μαρμάρινων αγαλματιών αετών και ενός ενεπίγραφου κιονοκράνου-βάσης αναθήματος, που χρονολογούνται στους ύστερους ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους⁵⁵, υποδεικνύουν την ύπαρξη ιερού του Διός Υψίστου στην περιοχή ανατολικά-νοτιοανατολικά της ακρόπολης της Κύρρου. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται μία σειρά απελευθερω-

τικών επιγραφών αφιερωμένων στην Άρτεμη Αγροτέρα, της οποίας το ιερό, πιθανώς, βρισκόταν κάπου κοντά⁵⁶. Με την ίδια πόλη ή με τη χώρα της και ιερό Διός Υψίστου πρέπει να συνδεθούν, επίσης, μία αναθηματική στήλη του 147/8 μ.Χ από το Άνδρο Γιαννιτών⁵⁷, αγαλμάτιο αετού από τα Γιαννιτσία⁵⁸ και δύο αγαλμάτια αετών και ένα λυχνάρι ρωμαϊκών χρόνων από την Αγροσυκιά Γιαννιτών⁵⁹. Ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο αετού ρωμαϊκών χρόνων προέρχεται από το Γαρέφι Αλμωπίας⁶⁰. Είναι σαφής η ομοιότητα, κυρίως, των αγαλματιών αετών από τη Βέροια και την Κύρρο με τα ανάλογα μνημεία ρωμαϊκών χρόνων από την Άνω Μακεδονία (αρ. κατ. 26, 36, 37).

Σημαντικές για τα ζητήματα οργάνωσης της λατρείας και της λατρευτικής πρακτικής είναι οι μαρτυρίες λατρείας του Διός Υψίστου στην Πιερία. Σε μαρμάρινη αναθηματική στήλη από τη θέση «Αλώνια» αναφέρονται τα ονόματα τριάντα τεσσάρων λατρευτών του θεού σε σύνοδο του 250 μ.Χ. στην Πύδνα⁶¹, όπως και στην επιγραφή της Βέροιας, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Ναός με λατρευτικό άγαλμα⁶² Διός Υψίστου και αναθήματα ρωμαϊ-

50. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 33 (1978), Χρον. Β2, 268 αρ. 4, πίν. 127δ, Tataki 1988, 515 αρ. 763a, 118a, Χρυσσοστόμου 1994, 99 αρ. 2, εικ. 7, Χρυσσοστόμου 1996, 35-36 αρ. 2, ΕΚΜ, αρ. 26, πίν. 541.

51. J.M.R. Cormack, ό.π., 21 κ.ε., εικ. 2, Tataki 1988, 153 αρ. 467, 481, Χρυσσοστόμου 1994, 99 αρ. 3, Χρυσσοστόμου 1996, 36 αρ. 3, ΕΚΜ, αρ. 28, πίν. 542.

52. Χρυσσοστόμου 1994, 99 αρ. 4, Χρυσσοστόμου 1996, 36-39 αρ. 4, πίν. 8γ.

53. Χρυσσοστόμου 1994, 99-100, αρ. 5-7, Χρυσσοστόμου 1996, 39-40 αρ. 5-7, πίν. 8δ₁, 8δ₃, 9α.

54. ΕΚΜ, 129 με τη σχετική βιβλιογραφία.

55. Χρυσσοστόμου 1994, 100 αρ. 1-4, Χρυσσοστόμου 1996, 40-41 αρ. 1-4, πίν. 9β, 9γ.

56. Για τις επιγραφές στην Άρτεμη Αγροτέρα βλ. εδώ, 79. Ο χώρος εντοπισμού των ιερών βρίσκεται στην αγροτική περιοχή Αραβησσού, στη θέση «Παλαιόκαστρο».

57. Χρυσσοστόμου 1990, 211 αρ. 3, Panayotou, Chrysostomou 1993, 370-372 αρ. 6, εικ. 7, Χρυσσοστόμου 1994, 100, Χρυσσοστόμου 1996, 41-42.

58. Χρυσσοστόμου 1996, 42, πίν. 9δ.

59. Χρυσσοστόμου 1994, 100 αρ. 1-3, εικ. 8, Χρυσσοστόμου 1996, 42-43 αρ. 1-3, και υποσ. 107-108 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, πίν. 9ε, 9στ. Το λυχνάρι φέρει παράσταση αετού σε κεφάλι βοδιού και την επιγραφή Ὑψί/στου. Η περιοχή της Αγροσυκιάς ανήκε, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, στην αποικία της Πέλλας.

60. Χρυσσοστόμου 1994, 100, Χρυσσοστόμου 1996, 44.

61. J.M.R. Cormack, "Zeus Hypsistos at Pydna", στο: *Mélanges helléniques offerts à Georges Daux* (Paris 1974), 51-55, εικ. 1-2, Tačeva-Hitova 1978, 73 αρ. 14, G. Daux, «Notes de Lecture», BCH 99 (1975), 1, 165-167, Χρυσσοστόμου 1994, 100-101, εικ. 9, Χρυσσοστόμου 1996, 44-45, πίν. 10α-β.

62. Χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο αγαλματικός τύπος έχει απώτερη καταγωγή στο άγαλμα που είχε φιλοτεχνήσει ο Φειδίας για το ιερό της Ολυμπίας. Το αντίγραφο του Δίου, πιθανώς, σχετίζεται με δημιουργίες, που έγιναν με βάση τον ίδιο τύπο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Σχετικά βλ. Δ. Παντερμαλής, «Ζευς Ὑψιστος και άλλα», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 418-419, 424 εικ. 9.

κών χρόνων ήρθαν τελευταία στο φως στο Δίον Πιερίας⁶³. Σε μία από τις επιγραφές αναγράφεται κατάλογος θρησκευτών του θεού⁶⁴. Στο ψηφιδωτό δάπεδο του πτερού του ναού, μεταξύ των διακοσμητικών θεμάτων, απεικονίζεται λευκός ταύρος και διπλοί πελέκεις. Από τον εντοπισμό δεξαμενής νερού στον χώρο του ιερού εικάζεται ότι το νερό πρέπει να έπαιζε ρόλο στη λατρεία του Διός Υψίστου.

Οι μαρτυρίες για τη λατρεία του θεού στην Παιονία χρονολογούνται από το β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. έως το α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. Πρόκειται για ένα τμήμα μαρμάρινου ενεπίγραφου αναθηματικού κιονίσκου και ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο αετού από το Drenovo των Στόβων⁶⁵, έναν μαρμάρινο αναθηματικό βωμό από την Βεζνίκα, ανατολικά του Καναδαρσί⁶⁶, όπου πιθανολογείται η ύπαρξη ιερού, και ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο από το Βοϊσανσί⁶⁷, όπου η έρευνα τοποθετεί την αρχαία Αντιγόνηα. Ένα πήλινο ειδώλιο αετού⁶⁸ προέρχεται από το Ίωρον⁶⁹.

Σε μαρμάρινο ανάγλυφο ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, πιθανότατα, από τη Θεσσαλονίκη, αφιερωμένο στον Δία Ύψιστο, που συλλατρευόταν με τη Νέμεση, έχει απεικονιστεί η Νέμεσις με τα σύμβολά της⁷⁰.

Ο Π. Χρυσοστόμου θεωρεί ότι οι χάλκινες υστεροελληνιστικές και ρωμαϊκές κοπές της Θεσσαλονίκης και Αμφίπολης με αετό σε στεφάνι δρυός ή με ανοιχτά φτερά επιβεβαιώνουν τη λατρεία Διός Υψίστου⁷¹.

Μία αναθηματική επιγραφή του α' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. από τη Γαλάτιστα⁷², ένα ψήφισμα με αναφορά στο τοπικό ιερό του Διός, μία ενεπίγραφη βάση αγαλματίου του 1^{ου} αι. π.Χ. από το Μεσημέρι Νομού Θεσσαλονίκης⁷³ και ειδώλια αετού από τη Λητή⁷⁴ συμπληρώνουν τον κατάλογο των μαρτυριών από τη Μυγδονία.

Ένα πρόσφατο εύρημα από τον Άγιο Νικόλαο Χαλκιδικής⁷⁵ μαρτυρεί την ύπαρξη λατρείας και ιερού του θεού, πιθανότατα, σε κάποια όμορη θέση.

63. Το ιερό και τα κινητά του ευρήματα είναι αδημοσίευτα. Για μια πρώτη παρουσίαση: Δ. Παντερμαλής, ό.π., 417-424 και προηγούμενη μνεία: Αρχαιολογία, Δεκέμβριος 2003, «Αρχαιολογικά», 116. Πρβλ. Kernos, Chron. Arch. 18 (2005), 491 (E. Voutiras, K. Chatzinikolaou). Επίσης βλ. Δ. Παντερμαλής, «Οι ανασκαφές στο Δίον το 2004 και τα ευρήματα της εποχής των φιλαλέξανδρων βασιλέων», ΑΕΜΘ 18 (2004) [2006], 377-382. Πρβλ. ο ίδιος, «Δίον. Ιστορικά και λατρευτικά», στο: 20 χρόνια. Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη, Επετειακός τόμος (Θεσσαλονίκη 2009), 267-271.

64. Δ. Παντερμαλής, «Ζευς Ύψιστος και άλλα», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 418.

65. Düll 1977, 102, 356 αρ. 164 (για τον κιονίσκο) και 357 αρ. 165 (για το αγαλμάτιο του αετού). Το δεύτερο προέρχεται από την περιοχή του Rajet, όπου η έρευνα τοποθετεί την αρχαία Εύριστο ή Ανδάριστο (βλ. Παπαζογλου 1988, 328 υποσ. 139, Düll 1977, 356-357, χάρτης 12). Πρβλ. Χρυσοστόμου 1996, 56 αρ. 1-2.

66. Düll 1977, 102, 355 αρ. 160, Χρυσοστόμου 1996, 56 αρ. 1.

67. Düll 1977, 102, 364 αρ. 181, Χρυσοστόμου 1996, 56 αρ. 1. Για την Αντιγόνηα: Παπαζογλου 1988, 323 κ.ε.

68. Χρυσοστόμου 1996, 56-57.

69. Για το Ίωρον: Ο Πτολεμαίος αναφέρει τη θέση του μεταξύ Παιονίας και Σιντικής. Ο Βουτυράς 1993, 255 ακολουθώντας τις πηγές το αναφέρει ως παιονικό. Οι Hatzopoulos, Loukourouli 1989, 96-99, 118 θεωρούν ότι πρέπει να αναζητηθεί στην Κρηστωνία, ίσως, επειδή από τις πόλεις της Κρηστωνίας προέρχονται, κατά κύριο λόγο, οι προσκυνητές του ιερού της Μορρύλου της Αμφαξίτιδας, όπου σε επιγραφή απαντάται ένας *Ίωριος*, και προτείνουν τον λόφο Τορτσέλι, μεταξύ των σύγχρονων οικισμών Κεντρικό και Παλατιανό. Ο Βουτυράς 1993, ό.π., θεωρεί την ταύτιση υποθετική. Βλ. επίσης Α.Γ. Ζάννης, «Ίωρον», στο: Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, (Πρακτικά), Θεσσαλονίκη, 24-25 Νοεμβρίου 2001, Στη μνήμη της Φανούλας Παπάζογλου (Θεσσαλονίκη 2008), 97-113.

70. IG X 2.1, 62, Schwabl 1978, 1125, Χρυσοστόμου 1996, 57 αρ. 1.

71. Χρυσοστόμου 1996, 57 και υποσ. 157.

72. Hatzopoulos, Loukourouli 1992, I, 50-51, πίν. XI, 1-2, Χρυσοστόμου 1996, 57 αρ. 1.

73. Χρυσοστόμου 1996, 57-58 αρ. 2.

74. Κ. Τζαναβάρη, Κ. Φίλης, «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», ΑΕΜΘ 17 (2003)[2005], 164, 172 εικ. 15.

75. Ι.Α. Παπάγγελος, «Κατασκευή ναού Διός Υψίστου», Τεκμήρια 7 (2002), 163-165.

Η επιγραφή του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. παρέχει πληροφορίες για την κατασκευή ναού του θεού από ζεύγος *Ἀντιοχιδῶν*.

Ενεπίγραφο ανάγλυφο με παράσταση αετού ρωμαϊκών χρόνων⁷⁶ προέρχεται από ιερό Διός Υψίστου στη Βέργη της Βισαλτίας, ενώ μαρμάρινο κεφάλι αγάλματος Διός, ανάγλυφο με παράσταση Διός και Ἴρας και ένα δεύτερο με παράσταση αετού, που χρονολογούνται στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ., έχουν ως προέλευση ένα ιερό του θεού κοντά στο Sandanski⁷⁷.

Ιερό Διός Υψίστου εντοπίζεται σε λόφο, σε μικρή απόσταση ανατολικά της Καβάλας, κοντά στον σύγχρονο οικισμό του Χαλκερού, απ' όπου προέρχονται μαρμάρινος βωμός του 37/38-46 μ.Χ., ανάθημα του Εύτυχου, επιστάτη των λατόμων⁷⁸ και μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁷⁹.

Παράξενη ήταν η τύχη ενός μαρμάρινου αναθηματικού αναγλύφου⁸⁰ στον Δία Ἵψιστο, το οποίο έφερε παράσταση αετού πάνω σε κεφαλή βοδιού και επιγραφή με θρακικά ονόματα. Κατασχέθηκε από το Τελωνείο Ειδομένης και προέρχεται, πιθανότατα, από τη Βέργη. Χρονολογείται στο 154/155 μ.Χ.

Ιερά Διός Υψίστου υπήρχαν στην ακρόπολη των Γόννων και στην Πύρασο-Δημήτριον (αργότερα, Χριστιανικές Θήβες) της Φθιώτιδος Αχαΐας. Από εκεί προέρχονται δύο μαρμάρινοι ενεπίγραφοι αναθηματικοί κιονίσκοι του 1^{ου} αι. π.Χ.-1^{ου} αι. μ.Χ. και 2^{ου} αι. μ.Χ. αντίστοιχα⁸¹.

Με προέλευση τα Ἄβδηρα της Θράκης καταγράφεται η οψιμότερη μαρτυρία, ένα ενεπίγραφο

θυμιατήριο, ανάθημα της εβραίας Σαβ(β)αΐδος, που χρονολογείται στον 4^ο αι. μ.Χ.⁸².

Οι πιο πάνω αναφορές επισημαίνουν την πυκνότητα των μνημείων της λατρείας του θεού στον βορειοελλαδικό χώρο, που παρατηρείται από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και μετά και, κυρίως, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Σε ενεπίγραφα αγαλμάτια και αναθηματικά ανάγλυφα ο Δίας παριστάνεται όρθιος ιματιφόρος με σκήπτρο και, συχνά, σπένδων. Αρκετές φορές, συνοδεύεται από αετό που παριστάνεται δίπλα του, στο έδαφος ή σε κιονίσκο. Οι αναθέσεις είναι ιδιωτικού χαρακτήρα με συνήθεις τις εκφράσεις *εὐχὴν, κατ' εὐχὴν, ὑπὲρ κυρίου, κατ' ὄναρ, ἀνέθηκεν, ἐξάμενος*. Μαρτυρούνται, επίσης, σύλλογοι λατρευτών στη Βέροια, στην Πύδνα και, πιθανότατα, στην Καισαρεία της Ελίμειας (**αρ. κατ. 23**). Τα μέλη είναι άνδρες ελεύθεροι, απελεύθεροι αλλά και δούλοι. Οι αναθέσεις από γυναίκες, γενικά, σπανίζουν.

Στην Άνω Μακεδονία επιγραφικά μαρτυρούνται ιερείς με, πιθανότατα, ετήσια θητεία και επιμελητές ιερών. Από τις επιγραφές της Πύδνας και της Βέροιας, που αναφέρθηκαν πιο πάνω⁸³, παραδίδονται, επίσης, τα αξιώματα του αρχισυναγώγου, του λογιστή, του προστάτη, του γραμματέα και του διακόνου.

Η λατρεία του Διός Υψίστου είναι από τα θέματα που έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα, ως προς τον προσδιορισμό του περιεχομένου και, κυρίως, της προέλευσης και των απαρχών της. Ένας μεγάλος αριθμός μνημείων στη Μ. Ασία, τη Βόρεια Αφρική, τον βορειοελλαδικό χώρο, την Αθήνα και την Πελοπόννησο δηλώνει την εξάπλωση της λα-

76. BCH 81 (1957), Chron., 606, εικ. 3, Χρυσοστόμου 1996, 58 αρ. 1.

77. Düll 1977, 104-105, 354 αρ. 159, εικ. 47, 361 αρ. 174-175, εικ. 46, 48, Χρυσοστόμου 1996, 58-59 αρ. 1-3.

78. Γ. Μπακαλάκης, «Θρακικά Ευχαριστήρια εις τον Δία», Θρακικά 6 (1935), 302-318, L. Robert, «Une déesse à cheval en Macédoine», Hellenica XI-XII (1960), 32 υποσ. 3, Ν. Νικολαΐδου-Πατέρα, «Ένα τοπικό ιερό Διός Υψίστου κοντά στην Καβάλα», ThracEp 7 (1987-1990), 213, εικ. 4, Schwabl 1978, 1123, Χρυσοστόμου 1996, 59 αρ. 1.

79. Ν. Νικολαΐδου-Πατέρα, ό.π., 214 κ.ε., εικ. 6-8, Χρυσοστόμου 1996, 59 αρ. 2.

80. Φ. Πέτσας, ΑΔ 23 (1968), Χρον., 325, πίν. 273στ, Bull. Épigrap. 1970, 352, Schwabl 1978, 1119, Χρυσοστόμου 1996, 59-60 αρ. 1. Το ανάγλυφο φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. ευρετ. 10075).

81. Για τον πρώτο κιονίσκο: Β. Helly, Gonnoi, II, Les inscriptions (Amsterdam 1973), 180-181 αρ. 157, πίν. XXIV, Χρυσοστόμου 1996, 60 αρ. 1. Για τον δεύτερο: Ν. Γιαννόπουλος, Δελτίον τῆς ἐν Ἄλμυρῶ Φιλαρχαίου Ἐταιρείας τῆς Ὀθρυος, Ζ' (1908-1911), 36 αρ. 11, Χρυσοστόμου 1996, 60 αρ. 1.

82. ΕΘΑ, αρ. Ε19, πίν. 8.

83. Βλ. εδώ, 43-45. Επίσης, Χρυσοστόμου 1996, 64-65.

τρείς ενός θεού ή συγγενών θεοτήτων με το όνομα Θεός Ύψιστος⁸⁴ ή, απλώς, με την προσωνυμία Ύψιστος. Αναφέρονται, επίσης, περιπτώσεις όπως του Διός Ύψιστου στην Πνύκα της Αθήνας⁸⁵, που, πιθανότατα, αντικατέστησε μία παλαιότερη λατρεία Διός από τους κλασικούς χρόνους με αδιευκρίνιστα, ακόμη, στοιχεία ως προς τη μεταβατική περίοδο της λατρείας. Η Μ. Ταčενα-Hitova⁸⁶ και αργότερα η Σ. Δρούγου⁸⁷ παρατήρησαν ότι η λατρεία του Διός Ύψιστου εμπεριέχει στις διάφορες περιοχές, κάθε φορά, χαρακτηριστικά και άλλων θεοτήτων, όπως του Σαβαζίου, του μικρασιατικού θεού των άκρων, του μοναδικού ιουδαϊκού θεού Ιαβέ ή και του Διός με διάφορες άλλες προσωνυμίες.

Η διάδοση της λατρείας ενός τέτοιου θεού θα μπορούσε να οφείλεται σε κάποιες ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες, όπως οι Θεοσεβείς ή *οί τόν Θεόν σεβόμενοι* στη Μ. Ασία, άποψη που υποστήριξε ο S. Mitchell⁸⁸. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν μπορεί ο Δίας Ύψιστος να ταυτιστεί απόλυτα με τον Ιαβέ της ιουδαϊκής θρησκείας, παρόλο που διαθέτει κάποια παρόμοια στοιχεία ή σύμβολα, όπως το βουκράνιο και ο αετός. Ο αετός⁸⁹ είναι το σταθερά επαναλαμβανόμενο σύμβολο του θεού, ενώ στις βορειοδυτικές περιοχές της Μακεδονίας ο Δίας Ύψιστος παριστάνεται, τις περισσότερες φορές, σπένδων⁹⁰, ακολουθώντας την παλαιά ελληνική καλλιτεχνική παράδοση των κλασικών θε-

84. Χαρακτηριστικά είναι τα επιγραφικά παραδείγματα του 1^{ου} αι. π.Χ. από την περιοχή του Σαραπιείου και την αγορά στη Θεσσαλονίκη [Θεός Ύψιστος (Μέγιστος Σωτήρ)], τη Λευκόπετρα Ημαθίας και το Κερδύλλιον της Βισαλτίας. Σχετικά βλ. IG X 2.1, 67-68, 71, *72, Νίγδελς 2006, 168 κ.ε. αρ. 8, εικ. 33, Π.Μ. Νίγδελς, «Δημόσια οικοδομική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη των αυτοκρατορικών χρόνων: Οι επιγραφικές μαρτυρίες», στο: Πανελλήνιο Συνέδριο. Η Θεσσαλονίκη και ο ευρύτερος χώρος. Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον, 28 Φεβρουαρίου-2 Μαρτίου 2003, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη αρ. 97 (Θεσσαλονίκη 2005), 29-30, Chr. vom Brocke, Thessaloniki Stadt des Kassander und Gemeinde des Paulus. Eine frühe christliche Gemeinde in ihrer heidnischen Umwelt (Mohr Siebeck, Tübingen 2001), Leukopetra, 30, αρ. 151. P. Perdrizet, «Voyage dans la Macédoine première», BCH 19 (1895), 110, αντίστοιχα. Για τις επιγραφές από τη Θεσσαλονίκη είναι σχεδόν βέβαιο ότι πρόκειται για τον θεό της εβραϊκής κοινότητας. Για τον εβραϊκό θεό βλ. E.R. Goodenough, «The Bosphorus inscriptions to the Most High God», Jewish Quarterly Review 47 (1956/57), 221-244. Οι εκδότες της επιγραφής της Λευκόπετρας ταυτίζουν τον θεό της επιγραφής με τον Δία Ύψιστο, ενώ αμφίβολη είναι η περίπτωση του Κερδύλλιου. Παρόμοια επιγραφικά παραδείγματα από άλλες περιοχές, κυρίως, ανατολικές αναφέρονται σε λατρείες θεοτήτων με ιδιαίτερη, ωστόσο, εμβέλεια, όπως ο Δίας, τοπική, όμως, καταγωγή και, ίσως, ιουδαϊκές επιρροές, που, κατά πάσα πιθανότητα, αποτελούν ενοθεϊστικά φαινόμενα της ύστερης αρχαιότητας. Ανεξάρτητα από το αν κατονομάζεται ή όχι η θεότητα, με την επίκληση Θεός Ύψιστος είναι πιθανό, κάθε φορά, να εννοείται ένας τοπικός θεός που συμφύρεται με τον Ιαβέ (Jahve) ή τον Δία, ανάλογα με τη σύνθεση του πληθυσμού ή τη γεινίαση με τους παραδοσιακούς τόπους λατρείας των θεών αυτών. Μία τέτοιου είδους προσέγγιση δίνει η Y. Ustinova, «The Bosphoran Kingdom in Late Antiquity: Ethnic and Religious Transformations», στο: S. Mitchell, G. Greatrex (επιμ.), Ethnicity and Culture in Late Antiquity (Duckworth and The Classical Press of Wales 2000), 151-172, για έναν θεό ιρανικής καταγωγής στον Βόσπορο.
85. B. Forsén, «The sanctuary of Zeus Hypsistos and the Assembly place on the Pnyx», Hesperia 62 (1993), 507-521, πίν. 87-88, ιδιαίτερα 517 και υποσ. 31. Πρέπει να επισημανθεί ότι οι μαρτυρίες για τη λατρεία του Διός Ύψιστου χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.
86. Ταčενα-Hitova 1978, 67.
87. Δρούγου 1990, 61 κ.ε.
88. St. Mitchell, «Wer waren die Gottesfürchtigen?», Chiron 28 (1998), 55-64, ο ίδιος, «The Cult of Theos Hypsistos between Pagans, Jews and Christians», στο: P. Athanassiadi, M. Frede (επιμ.), Pagan Monotheism in Late Antiquity (Oxford 1999), 81-148.
89. Για τον αετό βλ. Χρυσοστόμου 1996, 63.
90. Η σπονδή είναι η μόνη πράξη του λατρευτικού τυπικού, που απεικονίζονται να κάνουν οι θεοί στην αρχαία ελληνική τέχνη. Σχετικά βλ. E. Simon, Opfernde Götter (Berlin 1953) (με την επισήμανση ότι ο τίτλος μπορεί να οδηγήσει, εσφαλμένα, σε προσφορές, γενικά, και όχι μόνο σε σπονδή). Πρβλ. τις επισημάνσεις του Βουτυρά 1990, 124 και υποσ. 3 με τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και εδώ, 171-172.

ών⁹¹, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Δίας Ύψιστος μπορεί, απευθείας, να ταυτιστεί με τον Δία των κλασικών χρόνων. Βουκράνιο, γρύπας και ρόδακες, που παρατηρούνται σε μνημεία από περιοχές της Κάτω Μακεδονίας και ανατολικότερα αποτελούν σύμβολα που μαρτυρούν συγκρητισμό ή απλή σχέση με τον Διόνυσο ή τον Απόλλωνα και με ανατολικές θεότητες, χωρίς σαφή διαχωρισμό, κάτι πολύ φυσικό για την εποχή που τοποθετούνται χρονολογικά όλες οι μαρτυρίες της λατρείας του Διός Ύψιστου. Είναι δύσκολο, ωστόσο, να ειπωθεί με βεβαιότητα αν ο θεός αυτός έχει ανατολική καταγωγή και δανείζεται για την εκφορά του τους παλαιότερους ελληνιστικούς τύπους ή αν ανταποκρίνεται σε μια μακεδονική θεότητα, όπως είχε υποστηρίξει πρώτος ο A.D. Nock⁹². Ο L. Robert υπήρξε υπέρμαχος της άποψης ότι πρόκειται για μακεδονική λατρεία, που μεταφέρθηκε από τους Μακεδόνες στην Ανατολή⁹³. Στην ίδια κατεύθυνση, αργότερα, ο Π. Χρυσοστόμου θεώρησε ότι τα αρχαιότερα γνωστά τεκμήρια της λατρείας του θεού στον αρχαίο ελληνικό κόσμο προέρχονται από τη Μακεδονία και χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια υποστηρίζοντας, έτσι, ότι η λατρεία του Διός Ύψιστου είναι μια κατεξοχήν μακεδονική λατρεία, που ξεκίνησε από τη Μακεδονία και διαδόθηκε και αλλού, κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους⁹⁴. Ωστόσο, αυτή του η τοποθέτηση στερείται πειστικής επιχειρηματολογίας.

Μετά την αναχρονολόγηση της αναθηματικής στήλης του Ζωίλου στην Έδεσσα από τη Σ. Δρούγου, τα μνημεία, που η έρευνα θεωρούσε, μέχρι στιγμής, πρωιμότερα, ήταν τα τρία αναθηματικά ανάγλυφα από την Κοζάνη της Ελίμειας και την Ακρινή της Εορδαίας (αρ. κατ. 7, 39, 40), που, όπως αναφέρθηκε, η χρονολογική τους τοποθέτηση πριν από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. δεν έχει ερείσματα. Τα γλυπτά ανεπίγραφα μνημεία της περιοχής χρονολογούνται, γενικά, από τους ύστερους ελληνιστι-

κούς χρόνους και έπειτα. Η μικρή καλλιτεχνική τους αξία και τα ασαφή τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά δεν επιτρέπουν ιδιαίτερες ομαδοποιήσεις αλλά ούτε και διαφοροποίηση από αντίστοιχα μνημεία όψιμων ρωμαϊκών χρόνων. Βασιζόμαστε μόνο στην εικονογραφία που είναι σταθερή με μικρές παραλλαγές, οι οποίες, όμως, δεν είναι απαραίτητα τοπικού χαρακτήρα. Εφόσον μνημεία που σχετίζονται με τη λατρεία του Διός Ύψιστου δεν εντοπίζονται πριν από το β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., πιθανότατα, δεν πρόκειται για τοπικό θεό με την έννοια του πατροπαράδοτου. Διαθέτει τα στοιχεία του καιρικού Διός, χωρίς αυτό να είναι απόλυτο, αφού τα ιερά του εντοπίζονται, ως επί το πλείστον, σε υψώματα αλλά όχι μόνο σ' αυτά. Στοιχεία παρόμοια έχει, συνήθως, ο Δίας σε διάφορες περιοχές με διαφορετικές επικλήσεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η όψιμη λατρεία (3^{ος} αι. μ.Χ.) του Δία Ζβελθίουρδου στη Θράκη⁹⁵ με όμοια ιδιότητα και εικονογραφία.

Ο Ζεός είναι ο μόνος θεός που θα μπορούσε να περιλάβει τα πάντα και να γίνει οικουμενικός διαμορφώνοντας και συγκρατώντας στα όριά τους τα πάντα⁹⁶. Το λατρευτικό επίθετο που, κάθε φορά, συνοδεύει το όνομά του, συνήθως, προσαρμόζεται ή εκπορεύεται από κάποιο τοπωνύμιο δηλώνοντας πως ο αποδέκτης της λατρείας είναι ο Δίας με κύρια γνωρίσματα αυτά του καιρικού και ζωοδότη θεού. Στην περίπτωση, όμως, του λατρευτικού επιθέτου Ύψιστος δεν υπάρχει δήλωση ή υπαινιγμός συγκεκριμένου τοπωνυμίου, παρά μόνο η βεβαιότητα της υπεροχής του θεού. Ο θεός αυτός δεν χάνει τις πατροπαράδοτες ιδιότητες του Διός ως ρυθμιστή του κόσμου και αυτές οι ιδιότητες αποδίδουν και τον πυρήνα της φύσης της λατρείας του. Είναι, όμως, σημαντικό μέσα από την ανίχνευση των αρχαιολογικών μαρτυριών και, κυρίως, από την συστηματική ανασκαφή των εντοπισμένων ιερών του, που ακόμη δεν έχει πραγματοποιηθεί, να προσδιοριστεί η ταυ-

91. Δρούγου 1990, 63.

92. C.H. Roberts, T.C. Skeat, A.D. Nock, "The Guild of Zeus Hypsistos", *HarvTheolR* 29 (1936), 55-88.

93. L. Robert, «Reliefs votifs et cultes d'Anatolie», *Anatolia* 3 (1958), 104-136.

94. Χρυσοστόμου 1994, 103-104, Χρυσοστόμου 1996, 66-67.

95. ΕΘΑ, αρ. Ε384.

96. Burkert 1993, 281.

τότητα και η προέλευση αυτού του θεού που λατρευόταν με ιδιαίτερη συνέπεια στον βορειοελλαδικό χώρο από την ρωμαϊκή κατάκτηση και μετά⁹⁷. Ας σημειωθεί εδώ ότι το όψιμο χρονολογίας ιερό του θεού στο Δίον Πιερίας παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τη λατρεία του και τα στοιχεία της λατρευτικής πρακτικής, την οργάνωση των θρησκευτών του σε συλλόγους, όπως και σε άλλα σημεία του βορειοελλαδικού χώρου, πληροφορίες, οι οποίες, όμως, δεν είναι, προς το παρόν, αξιοποιήσιμες, αφού το εύρημα είναι πρόσφατο και παραμένει αδημοσίευτο⁹⁸.

Ο Δίας με την προσωνυμία Ύψιστος συμφύρεται στην Ανατολή με τις καταβολές θεοτήτων με δύναμη και οικουμενικότητα, όπως και ο Δίας στον ελλαδικό χώρο. Πριν ή και κατά τη διάρκεια του ρωμαϊκού παγανισμού, λαμβάνει και στοιχεία του ιουδαϊκού θεού, που και αυτός με τη σειρά του έχει ρίζες σ' ένα παγανιστικό πρόδρομο, πιθανότατα, Διός. Το λατρευτικό επίθετο Ύψιστος δόθηκε στον Δία, μάλλον, από τα ανατολικά, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και, ίσως, δεν πρόκειται για δημιουργία του ελλαδικού χώρου. Στην περίπτωση, λοιπόν, που πρόκειται για λατρεία, η οποία ξεκίνησε από την Ανατολή και διαδόθηκε μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, τότε, θα πρέπει να υποθέσουμε μια σχεδόν ταυτόχρονη και οργανωμένη διάδοση από ιερείς και λατρευτές του θεού στην επικράτεια.

Δίας Μειλίχιος

Ως πολύμορφος θεός ο Δίας έχει την ικανότητα να μεταμορφώνεται. Οπότε εμφανίζεται και ως θεός του Κάτω Κόσμου, ως Δίας Μειλίχιος με τη μορφή

ενός μεγάλου φιδιού. Ο Μειλίχιος ήταν ένας σκοτεινός θεός που είχε τη δυνατότητα να εξουμενιστεί με θυσίες, να γίνει πρᾶος και πλουτοδότης, ενώ, ταυτόχρονα, είχε και τα χαρακτηριστικά του Διός⁹⁹. Πρόκειται για μια λατρεία συνδεδεμένη με τελετουργικούς καθαρμούς, η οποία δεν είχε τοπικό χαρακτήρα, αφού ασκείτο σ' όλη την Ελλάδα¹⁰⁰.

Η παρουσία του θεού με αυτή την ιδιότητα δηλώνεται στην Άνω Μακεδονία με δύο αποσπασματικά αγαλμάτια συσπειρωμένων φιδιών, το ένα από την Αιανή της Ελίμειας (αρ. κατ. 58) και το άλλο (αρ. κατ. 60) από το ιερό της Εν(ν)οδίας στην Εξοχή της Εορδαίας (αρ. κατ. 154). Χρονολογούνται και τα δύο με σχετική επιφύλαξη από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά. Το σώμα του φιδιού και στα δύο αγαλμάτια έχει αποδοθεί με φολιδωτό μοτίβο, αυτό της Αιανής έφερε και επίθετο μελανό χρώμα.

Ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο όρθιου ιματιοφόρου θεού, ο οποίος κρατά κέρας αφθονίας, από την Εξοχή, πιθανότατα, παραπέμπει σε απεικόνιση Διός Μειλιχίου (αρ. κατ. 59). Χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους και δηλώνει ότι ο θεός με αυτή την ιδιότητα συλλατρευόταν με την Εν(ν)οδία στο ιερό της στην Εξοχή.

Επίσημη λατρεία Διός Μειλιχίου αποδεικνύει αναθηματική επιγραφή του Φιλίππου Ε' από την Πέλλα¹⁰¹, όπου, πιθανώς, υπήρχε και ιερό.

Κολοσσικό μαρμάρινο φίδι που βρέθηκε στον χώρο του ιερού της Εύκλειας στη Βεργίνα επαναλαμβάνει, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, τον γνωστό από ανάγλυφα εικονογραφικό τύπο του φιδόμορφου θεού¹⁰² μολονότι εξακολουθούν να υφι-

97. Για το όψιμο της λατρείας πρβλ. και Voutiras 2006, 343-344.

98. Βλ. εδώ, 44-45.

99. Simon 1996, 23. Για τον Δία Μειλίχιο βλ. RE XV, 1 (1931), 340-343, λ. Meilichioi Theoi (F. Pfister), A.B. Cook, Zeus. A study in ancient religion, II. Zeus god of the dark sky (Thunder and lightning) (New York 1965), 1092-1160, Schwabl 1978, I, 335-337, N. Cusumano, «Zeus Meilichios», Mythos 3 (1991), 19-47. Για τη λατρεία του θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία: Π. Χρυσόστομου, «Οι θεσσαλομακεδονικοί θεοί των καθαρμών και η μακεδονική γιορτή Ξανδικά», Μακεδονικά 29 (1993-94) [1994], 183-185, Χρυσόστομου 1998, 233-235.

100. Voutiras 2006, 343.

101. Ph. Petsas, «A few examples of epigraphy from Pella», BalkSt 4 (1963), 1, 161 υποσ. 15, Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Πέλλα I. Ιστορική επισκόπησης και μαρτυρίες (Αθήνα 1971), 44, Π. Χρυσόστομου, ό.π., 184-85.

102. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Βεργίνα 1991. Ανασκαφή στο ιερό της Εύκλειας», ΑΕΜΘ 5 (1991) [1994], 12-16 με τη σχετική συζήτηση. Βλ. επίσης Chr. Saatsoglou-Paliadeli, «Aegae. A reconsideration», AM 111 (1996), 229 κ.ε.

στανται ανοιχτά ερμηνευτικά ζητήματα, λόγω απουσίας σχετικών πειστικών επιγραφικών μαρτυριών.

Συλλατρεία των δύο χθόνιων και δυσεξιλέωτων αυτών θεοτήτων μαρτυρείται και στο μικρό ιερό της Εν(ν)οδίας, στο δυτικό νεκροταφείο των Φερών στη Θεσσαλία¹⁰³, απ' όπου προέρχονται αναθηματική επιγραφή στους δύο θεούς, αγαλμάτιο φιδιού και αγαλμάτιο γενειοφόρου θεού.

Ιδιαίτερη λατρεία του θεού μαρτυρείται κατά τους ελληνιστικούς χρόνους σε θεσσαλικές θέσεις¹⁰⁴.

Δίας Κτήσιος

Στην πεποίθηση ότι κάθε εξουσία μεταξύ των ανθρώπων απορρέει από τον Δία, ο αρχηγός κάθε οικογένειας έθετε τον οίκο και την περιουσία του στην προστασία του Διός Κτησίου¹⁰⁵. Βωμός του Διός Κτησίου υπήρχε στον αττικό δήμο της Φλύας, όπου ο θεός συλλατρευόταν με τη Δήμητρα¹⁰⁶. Ιδιαίτερα, όμως, τιμώνταν ο θεός αυτός *έν τοις ταμίσις των οίκων*, δηλαδή στις σιταποθήκες, όπου στήνονταν και οι εικόνες του¹⁰⁷.

Ένα χαμένο σήμερα μαρμάρινο κυλινδρικό θυματήριο¹⁰⁸ του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. με προέλευση την περιοχή της Πτολεμαΐδας στην Εορδαία έφερε αναθηματική επιγραφή στον Δία Κτήσιο (**αρ. κατ. 61**).

Το *θυμιαστήριον* αυτό, ανάθημα των *Λυκιδίων*, αποτελεί τη μοναδική ένδειξη λατρείας του θεού στην Άνω Μακεδονία.

Λατρεία Διός Κτησίου στη Μακεδονία παραδίδεται και από οροθετική επιγραφή του 5^{ου}-4^{ου} αι. π.Χ. από την Κάριανη Καβάλας¹⁰⁹. Από τη γειτονική της Θάσο είναι γνωστή επιγραφή προς τιμή του *Διός Κτησίου Πατρώου*¹¹⁰.

Δίας Ελευθέριος-Ρώμη

Μία αναθηματική πλάκα στον Δία Ελευθέριο και τη Ρώμη, η οποία βρέθηκε εκτός του σύγχρονου οικισμού των Πετρών, αποτελεί τη μοναδική μαρτυρία για τη λατρεία του θεού αυτού από την Άνω Μακεδονία. Αρχικά, μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και, κατά τη δεκαετία του 1990, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας (**αρ. κατ. 62**). Στο κείμενο της επιγραφής αναφέρεται ότι ο ιερέας του Διός Ελευθερίου και της Ρώμης *Δαβρείας* αφιέρωσε βωμό μετά το τέλος της θητείας του. Οι εκδότες της επιγραφής τη χρονολογούν στον 2^ο-1^ο αι. π.Χ. Ο *Δαβρείας* είναι τυπικό μακεδονικό όνομα που, όμως, δεν απαντάται συχνά.

Οι Ch. Edson και C. Fayer χρονολογούν την εισαγωγή της λατρείας του Διός Ελευθερίου και της Ρώμης στη Θεσσαλονίκη και την Εορδαία το έτος

103. Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, «Ένα νέο ιερό στις Φερέες», στο: Υπερεία Α', Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 30-31 Μαΐου-1 Ιουνίου 1986, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 1990), 60, εικ. 4. Π. Χρυσοστόμου, *ό.π.*, 185, Χρυσοστόμου 1998, 235.

104. IG IX. 2, 145, 578-579 (Φθιώτιδες Θήβες, Λάρισσα). Επίσης, στη Δημητριάδα: Ch. Habicht, *Demetrias V* (Bonn 1987), 273-274 αρ. 6, πίν. XXIII. Πρβλ. Π. Χρυσοστόμου, *ό.π.*, 184.

105. Για τον Δία Κτήσιο βλ. L., J. Robert, *La Carie: histoire et géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques*, II: *Le plateau de Tabai et ses environs* (Paris 1954), 163 αρ. 42 υποσ. 2-3 με παραδείγματα και βιβλιογραφία και L. Robert, «Inscription de Bithynie», *Hellenica X* (1955), 63 και υποσ. 1. Πρβλ. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 102.

106. Πausanias, 1,31,4.

107. Παπαχατζής 1987, 124 υποσ. 4.

108. Για τη χρήση της λέξης *θυμια(ν)τήριον* και των συνωνύμων της *λιβανωτής* και *λιβανωτρίς* στις επιγραφές και, γενικά, για τα θυματήρια βλ. RE XIII, 1 (1923), 11-13, λ. Livanotris (Wickert). L. Robert, *Opera Minora Selecta III* (1969), 1487-1488 με βιβλιογραφία και τεχνικές παρατηρήσεις για τα αντικείμενα. Πρβλ. και Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 102, Χρυσοστόμου 1998, 76 υποσ. 238. Σχετικά βλ. επίσης και εδώ, 119 κ.ε.

109. P. Perdrizet, «Voyage dans la Macédoine première», BCH 18 (1894), 441-3 αρ. 1.

110. Cl. Rolley, «Le sanctuaire des dieux Patrôoi et le Thesmophorion de Thasos», BCH 89 (1965), 442-444 αρ. 2, 454 και 473 κ.ε.

148 π.Χ., μετά την ήττα του Ανδρίσκου και την ίδρυση της επαρχίας¹¹¹. Ο R. Mellor τοποθετεί το γεγονός μετά το 167 π.Χ., όταν δηλαδή η Μακεδονία ανακηρύχθηκε ελεύθερη από τη μοναρχία¹¹².

Συλλατρεία του θεού με τη Ρώμη και τον αυτοκράτορα με δήλωση κοινού ιερέα μαρτυρείται σε επιγραφές αυτοκρατορικών χρόνων της Μακεδονίας και Θράκης. Στα παραδείγματα από τη Μακεδονία συγκαταλέγεται η επιγραφή του Καλαμωτού Λαγκαδά (αρχαία Καλίνδοια)¹¹³. Στην περιοχή έχει αποκαλυφθεί ναός αυτοκρατορικής λατρείας¹¹⁴.

Ένας μεγάλος αριθμός ενεπίγραφων αναθηματικών βωμών αυτοκρατορικών χρόνων από τη Μακρόνεια αποδεικνύει τη συλλατρεία του Διός Ελευθερίου, της Ρώμης, του Διονύσου, του Μάρωνα και του αυτοκράτορα¹¹⁵.

Η Κ. Λιάμπη¹¹⁶ με την ευκαιρία της παρουσίας χάλκινου νομίσματος που ανήκει σε θησαυρό επτά χάλκινων νομισμάτων μακεδονικών πόλεων (Πέλλας, Αμφίπολης και Θεσσαλονίκης), τα οποία βρέθηκαν το 1998 νότια της πόλης των Σερρών και ανήκουν σε ιδιωτική συλλογή στη Γερμανία, πραγματεύτηκε το ζήτημα της εισαγωγής της λατρείας του Διός Ελευθερίου και της Ρώμης στη Μακεδονία. Ο θησαυρός βρέθηκε σε πήλινο αγγείο σε στρώμα καταστροφής. Τα έξι από τα επτά νομίσματα είναι κοπές των χρόνων 187-168 π.Χ. και αρκετά φθαρμένα, πιθανώς, επειδή κυκλοφορούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα πριν από την

απόκρυψή τους, η οποία τοποθετείται μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα. Το νόμισμα που, κυρίως, ενδιαφέρει αποτελεί unicum, φέρει κεφαλή Διός δαφνοστεφούς, κεραυνό και την επιγραφή ΔΙΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ. Δεν δηλώνεται η πόλη προέλευσης και δεν φέρει μονογράφημα. Η Κ. Λιάμπη θεώρησε το νόμισμα μακεδονικό, λόγω του κράματος του μετάλλου και του βάρους του, με πιθανότερη προέλευση την Πέλλα. Από εικονογραφική και τεχνοτροπική άποψη, ο συγκεκριμένος τύπος μπορεί να τοποθετηθεί στο β' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. αποτελώντας, έτσι, την πρωιμότερη νομισματική μαρτυρία για τη λατρεία του Διός Ελευθερίου στη Μακεδονία. Η εκφορά του σε γενική πτώση είναι, γενικά, σπάνια.

Μετά από εκτενή συζήτηση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί για την εισαγωγή της λατρείας του Διός Ελευθερίου στη Μακεδονία, η Κ. Λιάμπη οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι αυτή πρέπει να τοποθετηθεί μετά τη μάχη της Πύδνας και σε συνδυασμό με τη λατρεία της Dea Roma για την εξυπηρέτηση της ρωμαϊκής προπαγάνδας. Το φαινόμενο της συλλατρείας της Ρώμης με θεότητες, των οποίων οι λατρείες προϋπήρχαν στις επαρχίες, έχει σχολιαστεί κατά καιρούς, κυρίως, όσον αφορά στις αρχιτεκτονικές τάσεις που υιοθετήθηκαν για την εξυπηρέτηση της νέας λατρείας. Η περίπτωση των Πετρών Εορδαίας είναι ενδεικτική του ότι ο χώρος της λατρείας, τουλάχιστον, κατά την πρώτη περίοδο, αποτελούνταν μόνο από έναν βωμό¹¹⁷.

111. Ch. Edson, "Macedonica. II. State cults of Thessalonica", *HarvStClPhil* LI (1940), II, 131 υποσ. 1 και 134, C. Fayer, *Il culto della dea Roma. Origine e diffusione nell'Impero* (Pescara 1976), 13 και 77-79.

112. R. Mellor, *ΘΕΑ ΡΩΜΗ. The worship of the Goddess Roma in the Greek world*, *Hypomnemata* 42 (Göttingen 1975), 107-109. Πρβλ. και τις παρατηρήσεις της F. Papazoglou, *La province de Macédoine*, *ANRW* II, 7.1 (1979), 307-308. Βλ. επίσης R. Mellor, *The Goddess Roma*, *ANRW* II, 17.2 (1981), 952-1030. Πρβλ. και Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, 92-94. Για την εικονογραφία της Ρώμης: Εμμ. Γούναρη, *Η εικονογραφία της Ρώμης στην αρχαία τέχνη* (Θεσσαλονίκη 2003).

113. Κ. Σισμανίδης, «Τιμητικό ψήφισμα από το Καλαμωτό Λαγκαδά», *ΑΕ* 1983 [1985], 75-84, πίν. 30.

114. Κ. Σισμανίδης, «Ναός αυτοκρατορικής λατρείας στα αρχαία Καλίνδοια», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) [2005], 143-154.

115. *ΕΘΑ*, αρ. E180, E188-E198.

116. Κ. Liampi, "Die Einführung des Kultes des Zeus Eleutherios in Makedonien. Die numismatischen Zeugnisse aus dem Hortfund von Serres", *AM* 117 (2002) [2003], 203-220, πίν. 40, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

117. Μ. Vitti, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας αρ. 160 (Αθήνα 1996), 147-149.

Juppiter Optimus Maximus

Πρόκειται για τη ρωμαϊκή θεότητα με στοιχεία του Διός, λατρεία που μεταφέρθηκε από τους Ρωμαίους αποίκους, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στη Μακεδονία¹¹⁸.

Από την Άνω Μακεδονία παραδίδεται μια μόνο μαρτυρία από λατινική επιγραφή. Ο Lucius Marius Peregrinus αφιέρωσε έναν βωμό στον Juppiter Optimus Maximus. Ο βωμός αυτός βρέθηκε στα ερείπια της Ηράκλειας Λυγκηστικής και σήμερα φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Bitola (Naroden Zavod Muzej Bitola) (αρ. κατ. 63). Οι εκδότες των IG χρονολόγησαν την επιγραφή στον 1^ο αι. μ.Χ., ενώ, παλαιότερα, η S. Düll την είχε τοποθετήσει στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Ο ίδιος θεός μαρτυρείται στη Θεσσαλονίκη¹¹⁹, τους Φιλίππους¹²⁰, τους Προμάχους Αλμωπίας¹²¹, την περιοχή της Έδεσσας¹²², την Πύδνα¹²³ και το Δίον Πιερίας¹²⁴. Στις μαρτυρίες από το Δίον θα πρέπει να προστεθεί και μια αναθηματική πλάκα στον Juppiter Optimus Maximus από τον ναό του Διός Υψίστου, εύρημα των τελευταίων ετών¹²⁵. Σε όποια από τα πιο πάνω μνημεία υπάρχουν και απεικονίσεις, όπως σε αυτά από την Αλμωπία, τη

Βοττιαία και το Δίον, παριστάνεται ένας θεοποιημένος αυτοκράτορας με τα σύμβολα του Διός και εικονογραφία παρόμοια με αυτή του Διός Υψίστου.

Η εργασία του Ε. Βουτυρά¹²⁶ συγκεντρώνει τις μαρτυρίες της λατρείας του Διός με διάφορα λατρευτικά επίθετα στη Μακεδονία, πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Για τους ρωμαϊκούς χρόνους, αξίζει να σημειωθούν, επιπλέον, ορισμένα μνημεία που πιστοποιούν τη λατρεία του θεού. Από τη Θεσσαλονίκη προέρχεται ένα χάλκινο αγαλμάτιο Διός του 1^{ου} αι. μ.Χ., που βρίσκεται στο Mainz¹²⁷. Ένα ακέφαλο αγαλμάτιο Διός καθήμενου σε θρόνο, συνοδευόμενου από αετό στα δεξιά, που κρατά σκήπτρο και, ίσως, φιάλη, φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης άγνωστης προέλευσης, ίσως, από την πόλη και χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους, πιθανώς, στον 2^ο αι. μ.Χ.¹²⁸. Δεν έχει συγκεκριμένο πρότυπο, ανήκει, όμως, σε μια ομάδα μνημείων που υιοθετούν χαρακτηριστικά ενός λατρευτικού αγάλματος του 4^{ου} αι. π.Χ. επηρεασμένου από τον Δία του Φειδία στην Ολυμπία¹²⁹. Πιθανότατα, πλησιάζει το λατρευτικό άγαλμα του Juppiter

118. A. Salač, «Inscriptions du Pangée, de la région Drama-Cavalla et des Philipptes», BCH 47 (1923), 69 κ.ε. Σχετικά βλ. και Χρυσοστόμου 1996, 69-70. Για τον Juppiter Optimus Maximus Capitolinus: B.H. Krause, «Juppiter Optimus Maximus Saturnus», TrWPr 5 (1983), 12 κ.ε.

119. IG X 2.1, *39.

120. A. Salač, ό.π., 57 κ.ε., αρ. 15, εικ. 4. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1996, 70.

121. Panayotou, Chrysostomou 1993, 396-398 αρ. 23, εικ. 22, Χρυσοστόμου 1996, 70.

122. Düll 1977, 101, Χρυσοστόμου 1996, 70.

123. A. Plassart, «Inscriptions de Piérie, d'Émathie et de Bottiée», BCH 47 (1923), 170. Πρβλ. Χρυσοστόμου 1996, 70.

124. Χρυσοστόμου 1996, 70.

125. Δ. Παντερμαλής, «Ζeus Ὑψιστος και άλλα», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 418.

126. Voutiras 2006. Για το ιερό του Ἄμμωνα Δία στην Ἄφυτη Χαλκιδικής βλ. τα τελευταία αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας και με τα πορίσματα της παλαιότερης: Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, Σπ. Βασιλείου, «Καλλιθέα Χαλκιδικής 2003. Ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα 145, 146, 147», ΑΕΜΘ 17 (2003) [2005], 335-342.

127. Römisch-Germanisches Zentralmuseum αρ. ευρετ. Ο 37351: H. Menzel, «Zwei Bronzestatuetten eines sitzenden Jupiters», JbRGZM 10 (1963) [1965], 192 κ.ε., πίν. 30, 1-4, S. Vlizon, Der thronende Zeus. Eine Untersuchung zur statuarischen Ikonographie des Gottes in der spätclassischen und hellenistische Kunst (Rahden/Westf. 1999), 23 υποσ. 166, 64-65, 136, ΒΜ. 8, πίν. 20,3. Πρβλ. ΚΓΑΜΘ ΙΙ, 48 και υποσ. 5 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

128. ΚΓΑΜΘ ΙΙ, 47-48 αρ. 187, εικ. 506-508 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

129. S. Vlizon, ό.π., 21 κ.ε., 31 κ.ε., 39, 122 κ.ε.

Optimus Maximus Capitolinus στη Ρώμη, ωστόσο, η Μπ. Σμιτ-Δούνα διακρίνει αρκετές διαφορές¹³⁰. Κεφαλή Διός αλλά και άλλων θεών, όπως ο Ασκληπιός, ο Άδης ή ο Σάραπις θα μπορούσε να θεωρηθεί η κεφαλή αρ. ευρετ. 1017 του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης του 2^{ου} αι. μ.Χ. από χώρο κοντά στο Σαραπιείο¹³¹, όπως, επίσης, και η κεφαλή με κορμό αρ. ευρετ. 886+6130 της ίδιας εποχής με προέλευση από την πόλη της Θεσσαλονίκης¹³². Η κεφαλή θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι απεικονίζει τον Ποσειδώνα¹³³.

Στους Στόβους λατρεύονταν ο Ολύμπιος Ζευς και η Ήρα Βασίλεια μαζί με τον Απόλλωνα Σωτήρα, όπως μαρτυρεί αναθηματική επιγραφή από την πόλη, στην οποία αναφέρεται ίδρυση αγαλμάτων των τριών θεών με απόφαση της βουλής¹³⁴.

Θεοφόρα ονόματα

Περιορισμένος είναι ο αριθμός των θεοφόρων ονομάτων, που σχετίζονται με τον Δία στην Άνω Μακεδονία. Το όνομα *Διογένης* απαντάται στην επιγραφή **αρ. κατ. 284**. Δεν είναι βέβαιο ότι το όνομα *Υψίγονος*, που μαρτυρείται σε επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. από το Σισάνι Ορεστίδας¹³⁵ μπορεί να συσχετιστεί με τη λατρεία του Διός Υψίστου.

Το *Διογένης* απαντάται, επίσης, σε επιγραφές ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων της πόλης και της περιοχής της Θεσσαλονίκης¹³⁶, της Βέροιας¹³⁷ και, ιδιαίτερα, του νοτίου τμήματος της Θράκης¹³⁸.

Από τις πιο πάνω περιοχές, σε επιγραφές ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων αναφέρονται και τα *Δίας*¹³⁹, *Δίειος*¹⁴⁰, *Διογείτων*¹⁴¹, *Διογένεια*¹⁴², *Διόδωρος*¹⁴³, *Διοδώρα*¹⁴⁴, *Διόφαντος*¹⁴⁵, *Διοπειθης* και *Διοκλής*¹⁴⁶.

130. ΚΓΑΜΘ II, 48 (Μπ. Σμιτ-Δούνα).

131. ΚΓΑΜΘ I, 107-108 αρ. 80, εικ. 197-200 (Γ. Δεσπίνης).

132. Ό.π., 116-117 αρ. 89, 234-241 (Γ. Δεσπίνης).

133. Βλ. και εδώ, 61.

134. Σχετικά: J. Wiseman, "Gods, war and plague in the time of Antonines", στο: *Studies in Antiquities of Stobi, I* (Beograd 1973), 183. Πρβλ. Σβέρκος 2000, 76 και υποσ. 239.

135. Ριζάκης, Τουράτσογλου 1985, αρ. 187.

136. IG X 2.1, 4, 127, Hatzopoulos, Loukourouli 1992, 87-90, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, αρ. 38, 41.

137. ΕΚΜ, αρ. 103, 181.

138. ΕΘΑ, αρ. Ε95 (Τόπειρος), Ε212, Ε251, Ε257, Ε259, Ε287, Ε314 (Μαρώνεια), Ε436 (Τραϊανούπολις), *Ε446 (Χώρα Τραϊανουπόλεως).

139. Ό.π., αρ. Ε273 (Μαρώνεια).

140. Ό.π., αρ. Ε177 (Μαρώνεια).

141. Ό.π., αρ. *Ε131 (Χερσόνησος Μολυβωτής).

142. Ό.π., αρ. Ε396 (Σάπες), Ε438 (Τραϊανούπολις).

143. IG X 2.1, 568 (Καλλιθέα). Hatzopoulos 1988, 80, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, αρ. 51 (Τορώνη Χαλκιδικής). ΕΚΜ, αρ. 103, 173, (Βέροια). ΕΘΑ, αρ. Ε212 (Μαρώνεια).

144. ΕΚΜ, αρ. 232 (Βέροια).

145. ΕΘΑ, αρ. Ε257 (Μαρώνεια).

146. Robinson 1938, 48 αρ. 3, Hatzopoulos 1988, 80, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, αρ. 54 (Όλυθος Χαλκιδικής).